

MiranMOŽINA

**ETIKA UDELEŽENOSTI:
problem ni, kdo ima prav ali kaj je res, problem je zaupanje**

**ETHICS OF PARTICIPATION:
The Problem is not Being Right or Wrong or What is Truth,
the Problem is Trust**

Posvetilo

Članek posvečam mami, svojemu očetu in trem pomembnim učiteljem – Bernardu Stritihu, Grahamu Barnesu, Petru Nemetscheku - v odnosih s katerimi sem na svoji dolgi poti iskanja očeta našel dele tega, kar sem pri njem pogrešal. Z globoko hvaležnostjo pa ga posvečam tudi Jožetu Peklaju, svojemu terapevtu, ki mi je pomagal ubesediti občutke, ki so bili v mojem odnosu z očetom in mamom obdani z molkom bolečine.

Povzetek

O srednje vprašanje v članku je, kako me v mojem bivanju in pri psihoterapevtskem delu z intimno bolečino ljudi določa slovenski prostor, slovenska zgodovina in družba, naša enkratna narodna zgodba. V odnosu do sebe in sveta se lahko odločimo oz. izberemo med dvema stališčema: stališčem neudeleženosti, ko gledamo na svet skozi ključavnico in stališčem udeleženosti, ko smo del drame tega sveta. Odločitev med tema stališčema se lahko še posebej izostrí in je lahko za posameznika življenjsko usodna v vojnih časih ali v času totalitarizma. Bolečina posameznika ima lahko tudi družbene korenine, ki pogosto segajo v preteklost, lahko tudi več generacij nazaj in se kot narodova bolečina prenaša iz generacije v generacijo. Politično nasilje nas lahko zaznamuje z medgeneracijskim prenosom travme kot žrtve ali kot priče preko štirih mehanizmov – bioloških, psiholoških, družinskih in družbenih.

Posebej zapleteno je vprašanje krivde oz. odgovornosti zmagovalcev, kar raziskujem tudi v svojem odnosu z očetom. Očetov molk v zvezi z izkušnjo druge svetovne vojne povežem z odnosnim vzorcem med bivšimi partizani na širšem ozadju slovenske državljanske vojne in razcepa med leve in desne, med komuniste in klerikalce med in po vojni. V procesu osamosvajanja Slovenije je prišlo do ključnega preobrata v mojem razumevanju politike, ki lahko tudi danes, v času pojavljanja novih oblik totalitarizma prispeva k socialno konstitutivni akciji, v kolikor temelji na zaupanju in neguje nežnost, radovednost, igro ter ustvarjalnost. Psihoterapevt, ki ni družbeno angažiran, informiran, udeležen, je jalov, psihoterapija, ki ni odzivna na družbena dogajanja in spremembe, pa na stranpoti. Učinek psihoterapije je le v majhni meri odvisen od tehnik in metod dela, veliko bolj pa od psihoterapevta kot osebe, in od konteksta, v katerem poteka terapija.

Ključne besede

Kibernetika drugega reda, holokavst, psihoterapija, etika, morala, poezija, politika, totalitarizem, slovenska državljanska vojna, udeležnost, krivda, odgovornost, žrtev, priča.

Abstract

The initial question posed by this article concerns how far I am determined both in my personal life and in my psychotherapy practice by the particular atmosphere, history and society at large of Slovenia—by our unique story. Relating to ourselves and to the world there comes a point where we have to decide or choose between two standpoints: non-participatory, where we look at the world through a keyhole or a participatory standpoint, where we become an actor in this world's drama. The decision we make can be particularly relevant and destiny forming in times of war or in times of a totalitarian system. The individual's suffering can have its roots in the country's national history that goes back many generations and the national pain can be transmitted from generation to generation. Political violence can cut deep wounds in us as victims or witnesses through four mechanisms of transmission of trauma: biological, psychological, familial and societal.

After a conflict the question of guilt and responsibility of the winning party is particularly complex and I explore this question in my relationship with my father. I link his personal silence with regards to his experiences of WWII with the general position of the expartizans, and more recently with the aftermath of the Slovene civil war, involving the split between left and right, the communist and pro-church parties. In the process of Slovene independence there was a key shift in my understanding of politics which can - even today as we witness the formation of a new totalitarian systems—contribute to constructive social actions if based on trust and if it comes with gentleness, curiosity, play and creativity. A psychotherapist who is not socially involved, informed and active, is an impotent psychotherapist. And a psychotherapy that is not informed by social events and changes, has lost its way. Effective psychotherapy is based more on the psychotherapist's personality and the context in which it takes place and less on the methods and techniques of work.

Key words

second order cybernetics, holocaust, psychotherapy, ethics, morals, poetry, politics, totalitarianism, Slovenian civil war, participation, guilt, responsibility, victim, witness.

Uvod

Članek je namenjen psihoterapevtom in psihoterapevtkam, hkrati pa širšemu krogu bralcev, saj iz vidika osebne etične udeležnosti prikazujem širši družbeno zgodovinski okvir, v katerem kot psihoterapevti delujemo in v katerega smo preko neozaveščenih in nepredelanih transgeneracijskih vzorcev ujeti bolj, kot se zavedamo. Zato se v članku ne posvečam etiki v psihoterapiji na običajni način – to je z (mikro) analizo lastne soudeležnosti v terapevtskem procesu s klienti ali z (mezo) analizo etičnih oz. moralnih okvirjev poklicne psihoterapije (glej opombi 1 in 2) - ampak se obračam k svoji izkušnji slovenskega družbenega konteksta (makro raven), v okviru katerega diham, delam in živim kot človek in kot psihoterapevt. Že dolgo me zanima, kako me v mojem bivanju in pri psihoterapevtskem delu z intimnimi problemi ljudi določa slovenski prostor, slovenska zgodovina in družba, naša enkratna narodna zgodba. Kaj mi omogoča in kje me omejuje? Kje zaliva mojega duha in kje zastruplja? In kje me določa tudi v mojih etičnih odločitvah, v moji etični drži? Verjamem, da je soočanje z narodovo in družbeno bolečino prav tako pomembno kot soočanje z lastno bolečino in bolečino klientov na individualni ravni. Navsezadnje so te ravni stalno povezane, le v naših mislih jih lahko razločujemo. V svojih bolečinah sem večkrat odkril (in še odkrivam) tudi sledi nakopičene bolečine svojih prednikov.

Kot temeljni okvir za pisanje mi služi von Foersterjevo izhodišče (glej opombo 3), da se lahko v odnosu do sebe in sveta odločimo oz. izberemo med dvema stališčema:

- stališčem neudeležnosti, ko gledamo na svet skozi ključavnico in
- stališčem udeležnosti, ko smo del drame tega sveta.

To pa hkrati pomeni tudi odločati se med dvema različnima etičnima pozicijama.

»V prvem primeru lahko zaradi svoje neodvisnosti povem drugim, kako naj mislijo in ravnajo: 'Ti moraš...', 'Ti ne smeš...'; to je izvor moralnega kodeksa. V drugem primeru zaradi lastne vzajemne odvisnosti lahko le samemu sebi rečem, kako naj mislim in ravnam: 'Moram...', 'Ne smem...'; to je izvor etike.« (von Foerster, 2009)

Ker von Foerster upošteva Wittgensteinovo stališče, da je etika neizgovorljiva, si je postavil pravilo: "V vsakem pogovoru, ki ga imam npr. v okviru znanosti, filozofije, epistemologije, terapije itn., obvladati uporabo svojega jezika tako, da je etika implicitna." Kaj je želel s tem povedati? »Da naj jezik in ravnanje plavata na podzemni reki etike. Pri tem je treba paziti, da se ne potopita, tako da etika ne pride eksplicitno do besede in da se jezik ne izrodi v moralno pridigo.« (von Foerster, 2009)

Tudi sam sem pri pisanju tega članka upošteval to pravilo. Namerno sem se izogibal temu, da bi poskušal ubesediti, kakšna je moja etika (udeležnosti). Raje sem se prepustil spontanemu procesu pisanja o vseh drugih temah, npr. o odgovornosti, politiki, totalitarizmu, drugi svetovni vojni, holokavstu, odnosu do očeta itn., ki so privrele iz mene in se po nekem svojem redu razvijale iz mojega nezavednega. Članek me je namreč presenetil, saj ga nisem imel namena napisati. Konec aprila 2009 sem nekega petka dopoldne sedel k računalniku, da bi napisal dve strani uvodnika za novo dvojno številko Kairoso, ki je bila v posvečena tudi temi Študijskih dnevov SKZP junija 2009 na Rogli – Etiki v psihoterapiji. Načrtoval sem dve, največ tri ure dela, ko pa sem vstal od računalnika, sem presenečen opazil, da je minilo že šest ur in da sem napisal šest strani. Takrat sem se zavedel, da hoče iz mene na plano nekaj večjega, nekaj, kar je

ranljivost lahko tudi pomemben ustvarjalni vir. Zadnja, odločilna »komisija« je bila moja mama. Bal sem se, da sem v delu, ko pišem o očetu in o njej, šel zanjo predaleč in da jo bom prizadel. Ko pa mi je, potem ko ga je prebrala, s solzami v očeh rekla, da se jo je najbolj dotaknilo prav to, da je začutila mojo občutljivo plat, mojo mehko in plemenitost in da bi rada bila glede tega kot jaz, da bi znala to tako izraziti kot uspe meni, je odpadel še zadnji dvom. Ko sva se objela, me je spreletelo, da je to več kot navaden objem. To je bil objem sprave. Objela sva tudi svoji bolečini. Pisanje tega članka mi ni pomagalo le k spravi z očetom, ampak tudi k spravi z mamo in predvsem s samim seboj.

Temni biser bolečine

Gregorčič (1969), ki je kot moj praprastric eden od pomembnih moških likov v mojem družinskem deblu (saj je med drugim tudi poročil babico in dedka po očetovi strani in imel velik duhovni vpliv nanju), poje:

»Zatorej le gledaj po sveti,
a večkrat še v srce si glej –
in sodil boš druge mileje
in sodil boš sebe ostreje!«

Sam te stihe razumem, da kažejo na stališče udeležnosti, iz katerega postanemo v sodbah o drugih milejši. V njih slišim odmev Jezusovih besed, ki je vsaj v treh konkretnih situacijah (Bohak, 1999) tvegala konflikt s svojimi sodobniki s tem, ko jim je kategorično odrekel pravico, da kakor koli sodijo o moralni krivdi svojih soljudi: o krivdi ljudi, na katere se je podrl stolp, o krivdi sleporojenega, ki ga je ozdravil in nazadnje o krivdi hotnice, ki so jo privedli k njemu in mu nastavili past. V takšnih situacijah je pokazal, kaj pomeni, kar je vedno znova poudarjal: »Ne sodite in ne boste sojeni. Ne obsojajte in ne boste obsojeni. Opuščajte in vam bo odpuščeno... S kakršno mero namreč merite, s takšno se vam bo odmerilo... Kaj vendar gledaš iver v očesu svojega brata, bruna v svojem pa ne opaziš? (Lk 6,37 - 41)«

Kaj pa »sodil boš sebe ostreje«? Ko sem dal svoj članek prebrati Manci Košir, sem napisal, da v Gregorčičevih verzih slišim poziv k sočutju, pa mi je v zvezi s tem napisala: »Kar pa me je najbolj pretreslo, pa je tvoj uvodni moto, pesem tvojega praprastrica Gregorčiča: da če pogledamo v svoje srce, druge bomo sodili mileje, 'in sebe boš sodil ostreje'. Ti pišeš, da je to SOČUTJE. Dragi Miran, to NI sočutje. Sočutje – avtentično, iskreno sočutje – lahko izhaja samo iz lastnega srca, ki sprejema vse, kar je v njem, objema svoje sence, bolečine in veselja, objema vse. Se ne sodi in ne obsodi ostreje! Samo toliko, kolikor lahko sprejemaš sebe, boš lahko sprejemal tudi druge. Kolikor zmoreš biti sočuten do sebe, boš lahko sočuten tudi do drugih. To je ključ dobrega spremljevalca umirajočih in prepričana sem, da tudi ključ dobrega psihoterapevta...«
In nadaljuje: »Kajti najbolj zdravilen za katerikoli odnos je človek, ki je spravljen sam s seboj. Tak pa je lahko le tisti, ki je objel tudi svoje lastne sence. Jih je pretrpel in zato zdaj iz svoje razkošne polnine lahko zasveti in žari. Ko soočimo človeka z njegovo senco, mu pokažemo njegovo svetlobo (C. G. Jung).«

Se strinjam, draga Manca. Stališče udeležnosti tudi zame pomeni, da le kolikor lahko zagledamo in sprejmemo bruna v svojih očeh, kolikor lahko sprejmemo sebe, objamemo lastne sence, lahko tudi sprejmemo druge in njihove sence. Ko se človek sooči z lastno senco, odkrije v njej tudi svetlobo. Meni se poraja prisposodba, ki jo spet dolgujem Gregorčiču, da človek lahko odkrije temni biser bolečine. To je pot sočutja in tudi temeljni ključ dobre psihoterapije.

Kot zdravnik in psihoterapevt nisem le strokovnjak za zdravljenje trpljenja in duševnih bolečin ljudi, ampak se počutim osebno poklican za to, da se posvečam njihovim bolečinam in stiskam. Pri opravljanju psihoterapevtskega dela vedno znova začutim, da me iz globin moje duše in iz duš drugih ljudi nekaj pokliče. Vedno znova sem prevzet in se počutim izpolnjen, ko v posebnih trenutkih srečanja skupaj s klienti začutim olajšanje njihovega (in s tem tudi lastnega) trpljenja in včasih celo preobrazbo sence v svetlobo, bolečine v biser, kot poje Gregorčič (1969):

»Ko v školjko kak pesek se ukrade,
zareže ji rane ostré,
in biserje ran je obrastek,
to školjk so krvave solzé.

...

Srcé mi je biserna školjka,
udarcev prepolna in ran;
a v njem pa iz rane mi slednje
nov biser rodi se na dan.«

Morda verza o ostrem sojenju samega sebe nisem tako ostro razumel kot Manca, ker Gregorčič poje tudi o preobrazbi bolečine v bisere. Težko si predstavljam, da bi lahko napisal te stihe, če ne bi odkril prav tega, kar mi je napisala Manca: »Kako naj presežemo trpljenje, bolečino, žalost, pekel v svoji duši? En sam odgovor je, tako, da gremo SKOZENJ. Najprej si moramo sploh dovoliti zares trpeti, se potopiti v svojo bolečino, globoko žalovati, potem šele se lahko zgodi kaj, kar nam bo dalo krila za radost bivanja, šele potem, ko smo bili popolnoma NOTER.«

Se popolnoma strinjam. Ko se vedno znova tudi v vsakdanjem življenju srečujem z lastnim trpljenjem in odkrivam, kako ga sprejemati, iti skozenj, ga predihati, dokler se iz bolečine ne posveti, mi to olajšuje vživljanje v kliente. Lažje jih začutim, sočutim in pomagam, kadar v meni vzvalovi lastna podobna življenjska izkušnja. Ne morem si predstavljati svojega dela brez soudeleženosti, to je brez tega, da stalno doživljam, da sva s klientom v istem čolnu, da sva bivanjska sopotnika. Razne psihoterapevtske metode in tehnike so zame drugotnega pomena (kar potrjujejo tudi raziskave o tem, kaj učinkuje v psihoterapiji, tehnike le od nič do pet procentov! (npr. Lambert, Barley, 2002)). Glavna je ta eksistencialna soudeležnost v vsem, kar je v meni in v pacientu človeško in v razvijanju človeškosti v skupni avanturi terapevtskega procesa. Tako razumem ti. participatorno etiko, etiko udeleženosti v svojem poklicu.

Bolečina druge svetovne vojne in izguba zgodovinskega spomina

S soudeleženim pristopom sem pri terapevtskem delu z ljudmi in pri raziskovanju korenin svojega trpljenja vedno znova naletel tudi na nekaj širšega od individualnega ali družinskega. Veliko teže in bolečine je v nas povezano s širšim socialnim kontekstom, z družbo, z našo narodno zgodovino.

Spomnim se zakonskega para, kjer je bila žena Ana veliko let depresivna. Najprej si je poskušala pomagati z antidepresivi, pa so se depresivne epizode kljub temu ponavljale. Tako se je odločila še za psihoterapijo pri kolegu, ki je bil pri meni v superviziji. Do ključnega premika v terapevtskem procesu je prišlo, ko smo po metodi družinske rekonstrukcije (na tisto srečanje sva povabila še nekaj kolegov in kolegic, da so pomagali z igro vlog), postavili odnosni kip, v katerem smo uprizorili situacijo, ko je moral leta 1943 Anin devetletni oče od doma. Njegov oče (Anin ded) je odšel v partizane in mati (Anina babica) že leto dni ni nič slišala o njem (kasneje je

zvedela, da je padel). V naročju je imela še ne leto dni starega otroka. Na kmetiji je ostala sama. Na vratih so se izmenjevali partizani, Nemci in domobranci. Vsi so jemali in grozili (možev brat se je priključil domobrancem). Zmanjkovalo je hrane. In tako je svojega starejšega sina poslala na drugo kmetijo, kjer si je z delom začel služiti za preživetje.

Ko se je Ana vživela v svojega devet let starega očeta v tem sila žalostnem trenutku njegovega življenja, ga je zagledala iz nove perspektive. Pretresena je neustavljivo jokala. Jokali pa smo tudi ostali – njen mož, kolegi in kolegice, ki so se vživeli v različne vloge in tudi jaz. Ana je do tega zanjo prelomnega srečanja imela občutek velike jeze in zamere do očeta, ki je bil po njenih besedah v odnosu do nje vedno odmaknjen, čustveno zastrt, po drugi strani pa pogosto zahteven in kritičen. Tako je tudi ona otrdela, nadela si je zaščitni oklep. Šele iz te nove perspektive je začela drugače čutiti in razumeti povezave med očetovo zgodovino, lastnim odnosom do očeta in njenimi odnosi do pomembnih bližnjih (npr. moža in otrok), in ne nazadnje med očetovo in lastno globoko žalostjo oz. depresivnostjo.

Druga svetovna vojna in slovenska državljanska vojna je s svojimi zarezami v nas še vedno veliko bolj prisotna, kot pa se zavedamo. To npr. med drugimi nazorno pokažeta Jože Možina v svojem dokumentarcu Čas vojne in Miran Zupanič v Otrokih s Petrička. Zato me je včasih kar zaskrbelo, ko sem v devetdesetih kot učitelj na fakulteti pri študentih socialnega dela opazal izgubo zgodovinskega spomina. Že o Titu in Jugoslaviji niso skoraj nič vedeli in jih tudi ni kaj veliko zanimalo, kaj šele o drugi svetovni vojni in kaj šele o prvi. Ko sem enkrat pripravil vaje z naslovom Temna stran meseca (v času, ko je bila v Tivoliju razstava z istim naslovom, kjer je bila razgrnjena komunistična represija v Sloveniji), prinesel s sabo Torkarjev roman Umiranje na obroke in Hofmanovo Noč do jutra, da bi o njih študentje pripravili seminarje, in ko sem začel govoriti o slovenski državljanski vojni, mi je bolj zgovorni in pogumni študent dejal: »Pa saj to je že tako daleč nazaj, zakaj bi to pogrevali in se po nepotrebnem obremenjevali. Obrnimo se raje naprej. Jaz s tem nimam nič, mene zanima sedanost in prihodnost.«

Globalno je osebno - biti priča nasilja v globaliziranem svetu

Weingartnova (2004) v članku Biti priča učinkom političnega nasilja na družine: mehanizmi medgeneracijskega prenosa in klinične intervence opozarja, da nas kot priče politično nasilje danes doseže, kjerkoli smo. V sodobnem globaliziranem svetu ni meja, s katerimi bi se lahko zaščitili pred vdorom nasilja v naš intimni svet. Mediji nas stalno zasipajo s pretresljivimi posnetki in fotografijami, npr. majhen objokan otrok se oklepa mame, begunke, ki nas gleda iz fotografije z velikimi prestrašenimi očmi, ob njej vojak s puško... Časopisi in revije so polne zgodb o nasilju v naši soseški, lastni in drugih državah, na drugih kontinentih... Kar se zgodi na enem koncu sveta, doseže telesa in duha ljudi na drugih koncih sveta. Vojna v Evropi ali na Bližnjem vzhodu se pokaže leta kasneje v pričah, npr. v celicah ameriških najstnikov, kot se seveda pokaže tudi v celicah žrtvah vojn, ki so neposredno udeleženi. To je dejstvo, ni le metafora, pribija Weingartnova.

Pa si pred tem zatiskamo oči, saj je pogosto prehudo, da bi si priznali. In če se je sicer v zadnjih desetletjih povečalo število raziskav o žrtvah nasilja, pa smo še vedno slepi za rušilni vpliv nasilja na priče. Leta 2003 je Weingartnova na PsychInfo npr. našla 6000 objavljenih člankov na temo »žrtve«, na temo »priče« pa nobenega. Definicije nasilja nam običajno ožajo pogled na srečanje dveh oseb – storilca in žrtve, dejansko pa v velikem številu primerov obstajajo tudi priče, bodisi neposredne ali kasneje, ko so v stiku s storilcem ali žrtvijo po nasilnem dogodku. Čeprav med raziskovalci še ni enotne definicije priče (npr. neposredno videti, slišati, čutiti nasilni dogodek; videti nasilje v medijih in posledično seznanjenost z žrtvami) in je to novo področje

raziskovanja, pa že obstajajo nekatere raziskave o otrokih (začelo se je v šestdesetih s študijami o učinkih holokavsta), pričah nasilja v skupnosti ali v družini, pričah političnega nasilja vključno z oboroženim spopadom.

Weingartnova ponuja diagram s štirimi možnimi položaji priče, ki se lahko tudi menjujejo:

1 - SE ZAVEDA, LAHKO VPLIVA	2 - SE NE ZAVEDA, LAHKO VPLIVA
4 - SE ZAVEDA, NEMOČEN	3 - SE NE ZAVEDA, NEMOČEN

Položaj 1 je najbolj zaželen za priče in je najbolj konstruktiven za druge, torej za žrtve in storilce, saj se priče zavedajo pomena in posledic nasilja in lahko učinkovito ravnajo v zvezi s tem, kar vidijo/slišijo/čutijo. Npr. ženska, katere ded je preživel armenski genocid, se pridruži demonstracijam, kjer črnke s tiho stražo protestirajo proti rasni nestrpnosti.

Položaj 2 je najbolj škodljiv za druge, saj se priča ne zaveda pomena, ki ga ima nasilni dogodek za žrtev. Npr. v Južni Afriki je Hendrick Vorwoerd, tvorec Aparthajda, poimenoval svojo politiko rasnega nasilja »politika dobrega sosedstva«. Njegov pogled je sprejelo na milijone Južno Afričanov, ki so verjeli, da je odstranjevanje črncev iz področij, ki jih je nadzorovala država, »bolje« zanje. Tisti, ki so jih razselili, pa so bili obupani in ekonomsko, socialno ter politično potisnjeni v bedo. Kot drug primer Weingartnova navaja otroke v ZDA, ki so priče rasističnemu vedenju svojih staršev. Npr. otrok prisostvuje, kako mama zavrne prošnjo služkinje iz Latinske Amerike po prostem dnevu, da bi si lahko uredila dokumentacijo na uradu za tujce, tako da pri služkinji vzbudi dovolj občutkov krivde, da svojo prošnjo umakne. Otrok se nezavedno iz take situacije nauči, da lahko izkorišča svojo moč in npr. do konca dneva ne uboga služkinje.

V položaju 3 se priča ne zaveda pomena tistega, čemur je priča in zato ne deluje – ker ne more – na tisto, čemur je izpostavljena. Veliko otrok veteranov iz druge svetovne vojne opisuje, da so šele po smrti svojih očetov izvedeli, kaj so počeli med vojno. Šele retrospektivno so potem lahko začeli razumeti razpoloženja in čustvovanje svojih staršev in učinke na njihova življenja. Veliko vprašanj si lahko postavimo glede na ta položaj, npr. kako vpliva na pričo nekaj, česar ne zaznava zavestno in kakšne so posledice naknadnega ozaveščanja.

Položaj 4 je najbolj očitno stresen. Priča se zaveda pomena dogajanja, vendar je v zvezi z njim nemočna. Npr. otroci, ki vedo, da so starši utrpeli travmo, ampak se počutijo nemočne, da bi staršem pomagali, jih potolažili, so v najtežjem položaju. V Svetem pismu je dober primer: kaj pomeni biti Jobov otrok?

Članek Weingartnove me je opogumil v mojem raziskovanju vplivov političnega nasilja name kot priče. Tudi ona zastopa stališče, da je včasih spominjanje in žalovanje najpogumnejši odgovor na bolečo zapuščino političnega nasilja. Spodbuja psihoterapevte, da naj pomagamo našim pacientom razumeti, da je lahko žalovanje za bolečinami in izgubami, ki so jih utpele prejšnje generacije, glavni prispevek k spravi s preteklostjo in odpiranju prihodnosti preko celjenja sedanosti. Sam dodajam, da bomo kot psihoterapevti lažje izpolnili to nalogo, če bomo najprej pometli pred svojim pragom, torej najprej odžalovali rane prejšnjih generacij v svoji družini oz. svojem družinskem deblu.

Najbolj se prepoznam v položaju 3, saj sem šele po očetovi smrti po drobcih začel sestavljati, kako so se name prenesli vplivi političnega nasilja, ki sta jim bila izpostavljena moja starša in njuni starši. Moji otroški spomini na očeta in mamo so polni velike želje in hrepenenja po tem,

da bi ju osrečil in povezal. Nista namreč našla načina, da bi se povezala preko svoje občutljivosti in ranjenosti. Šele zdaj razumem, da je bila eno glavnih goriv te velike želje bolečina, ki sem jo nezavedno zaznaval pri obeh. Zavestno sta namreč vlagala velike napore v to, da bi me pred to bolečino zaščitila in o njej, ko sem bil otrok in mladostnik (pa tudi kasneje ne; šele po očetovi smrti sva z veliko težavo o tem spregovorila z mamo), nismo nikoli govorili. Še posebno kot mladostnik sem veliko močnih čustev izrazil namesto njiju in to plačal z občutkom krivde in sramu, da je z mano nekaj narobe. Do mame sem npr. večkrat izrazil silovito jezo in se potem čutil krivega, da sem ji naredil krivico, pred očetom pa me je bilo po izbruhih jeze sram, hkrati pa sem se bal njegove jeze. Mama mu je namreč večkrat zamerila, da se ni bolj odločno in z močjo postavil na njeno stran. Nagovarjala ga je, da naj ji »pomaga pri vzgoji«, kot je sama rada rekla.

In kako je bilo s travmami in bolečinami starih staršev? Živo se spomnim, kako je zadnja leta pred smrtjo nonota Cirila po mamini strani vedno bolj obvladovala starostna potrtnost in preganjavica. Zdaj razumem, da ne samo zaradi bioloških vzrokov, to je zaradi starostnega propadanja možgan. Ko je kdo pozvonil na vrata njegove hiše v Stari Gorici, kjer sem kot otrok večkrat preživil konce tedna in počitnice, se je na smrt prestrašil in je imel večkrat preganjavico, da so prišli z njim obračunat fašisti. V času med vojnama je imel trgovino in fašisti so mu velikokrat grozili, dvakrat pa tudi razbili in uničili vse, kar se je dalo. Zanimivo je, da so pri tem sodelovali tudi nekateri Slovenci, ki so bili njegovi dolžniki. V času ekonomske krize med vojnama je mnogim namreč dajal živila na up, v času druge svetovne vojne pa je zbiral hrano za partizane.

Imel sem ga rad, saj sem z nono in njim kot otrok prebil veliko časa, in sem imel veliko potrpljenja, da sem ga tolažil in miril. Bil sem premajhen, da bi razumel korenine njegove travme. Nisem pa bil nemočen, lahko sem lajšal njegovo trpljenje. Zares sem začel razumeti šele leta 1996, ko sem v okviru izobraževanja za učitelja družinske terapije delal rekonstrukcijo zgodovine svoje družine za tri generacije nazaj in mi je mama opisala številne travmatske dogodke povezane s političnim nasiljem med vojnama, v času druge svetovne vojne in po njej, ki so zadeli njo, njeno sestro, nono in nonota.

V zvezi z dedom Antonom (1866-1927) po očetovi strani, učiteljem v Brjah nad Ajdovščino, ki je umrl trideset let pred mojim rojstvom in je kot skupnostni aktivist moj pomemben vzornik, sta zame pomembni dve travmatski zgodbi, ki mi jih je prenesel očetov brat Boris:

- da so ga leta 1916, ko je bil dve leti župan v Braniku kot liberalec (prej so imeli dolga leta vodilno vlogo klerikalci), skoraj ustrelili po hitri sodbi vojaškega sodišča, ker je v gostilni povedal vic o Francu Jožefu (uradno je bil obsojen kot propagator jugoslovanstva) in
- da so ga po vojni fašisti hoteli poslati na prisilno delo na Sardinijo.

V prvem primeru ga je ovadil prejšnji župan, češ da je blatil Franca Jožefa, saj mu je zameril in zavidal, da ga je premagal na volitvah. Obakrat so ga rešili politično vplivni prijatelji (npr. Tavčar in njegova žena ter ljubljanski župan Hribar so sodnike povabili na večerjo in ga s pomočjo majorja, soimenjaka Janka Možina v prvi situaciji rešili par ur pred streljanjem, potem ko je bil tri dni zaprt na ljubljanskem gradu), saj je »njegovo skupnostno prosvetno in gospodarsko delovanje daleč preseglo meje njegovega šolskega okoliša, zajelo je vso Vipavsko dolino in še čez. Ustanovil je bralno in pevsko društvo na Brjah (od leta 1970 so po njem poimenovali Prosvetno društvo Antona Možine), Zvezo bralnih in pevskih društev na Vipavskem, vodil pevski zbor, ustanovil hranilnico in posojilnico, vinarsko zadružno klet, sadjarsko in vinarsko društvo, podružnico Kmetijske družbe, zadružno samopomoč živinorejcev. Bil je spreten organizator, vnet propagator in realizator zadružništva... Na njegovo pobudo in z njegovo pomočjo sta bila na

Brjah ustanovljena Sokol in podružnica Ciril-Methodove družbe. Poučeval in vzgajal je z besedo in zgledom, organiziral predavanja, sam predaval, sadjaril, vrtnaril, organiziral poučne izlete, obiske razstav.« (Šavli, 1985) Bil je tudi dober prijatelj s Henrikom Tumo.

V rekonstrukciji obdobja, ko je moj oče, star 11 let, izgubil svojega očeta, ki je zadnja leta prežgodaj telesno in duševno opešal, sem začutil veliko žalosti in bolečine, ki jo je moj oče potlačil. Ko sem ga o tem spraševal, mi je dal le vedeti, da se je njegovo življenje z očetovo smrtjo obrnilo na slabše. Odšel je iz vasi, kjer je bil zelo rad, v Ljubljano v internat, kjer mu je bilo težko. To je bila ena redkih izkušenj, v zvezi s katero mi je pojamral.

Drugače pa je bolj občuteno in živo govoril o družinski zgodovini brat Boris, ki je bil tudi prepričan, da sta oba travmatska dogodka ter prva svetovna vojna in fašizem po vojni bistveno pripomogla k Antonovemu telesnemu in psihičnemu prehitremu zlomu. Po prvi vojni je bil še tri leta učitelj na Brjah. Nato je šel v penzijo. Dve leti pred smrtjo je Antonovo življenje viselo na nitki, Boris je gospodaril. Anton ni pokazal, je pa duševno trpel. Sedem let je bolehal na ledvicah, verjetno pa je imel tudi raka na debelem črevesu. Ko se srečujem z bolečino in žalostjo (predvsem ob izgubah), zdaj vem, da se srečujem tudi z očetovo bolečino in žalostjo, ki jo je s svojim molkom prenesel name kot pričo, ker je sam ni uspel odžalovati. K lažjemu razumevanju čustvene zastrtosti očeta, mi je veliko pomagal tudi droben Borisov utrinek, da je bila v Antonovi družini špartanska vzgoja in tak pristop je Anton ohranil tudi do sebe in svojih otrok. Za čustva svojih otrok Anton ni imel posluha ne časa. Če so doživljali čustvene stiske, je bil njegov komentar: »Saj so zdravi!« in stvar je bila zanj opravljena.

Medgeneracijski prenos bolečine in odpornosti

Žal bolečo preteklost pogosto nosimo s seboj, čeprav se tega ne zavedamo, zato ker se je v nas vtisnila kot priče in ne nujno samo kot žrtve. Razumski sklep o pozabi zgodovine nas ne reši nakopičene stare čustvene bolečine, ampak se lahko celo ujamemo v prisilo njenega obnavljanja tu in zdaj. To potrjujejo tudi sodobne raziskave o medgeneracijskem prenosu travm, ki se vrežejo v naša telesa, v naš telesni spomin (van der Kolk, McFarlane, Weisaeth, 1996). Junija 2009 je bil na slovenski televiziji dokumentarni film National Geographica o stresu, kjer so med drugim tudi prikazali rezultate raziskave o ljudeh, ki so leta 1944 na Nizozemskem v maternici doživeli hudo in dolgotrajno lakoto svojih mater. Do danes so ostali občutljivejši za stres in s tem ranljivejši za vsakdanje življenjske obremenitve.

Weingartnova (2004) poroča o štirih mehanizmih prenosa travme med generacijami vsled političnega nasilja, ki oblikujejo pričo:

- bioloških – npr. znižano raven kortizola v krvi so našli pri preživelih žrtvah holokavsta in vietnamske vojne in njihovih potomcih;
- psiholoških - mehanizem projekтивne identifikacije omogoča staršem, ki so trpeli zaradi raznih oblik političnega nasilja, da si »pomagajo« s svojimi otroki, tako da jih nezavedno uporabijo za svojo psihično stabilizacijo. Npr. moški, ki se preko socializacije naučijo zanikati strah, so še posebej ranljivi za projeciranje strahu med in po političnem nasilju, v družbenem kontekstu, kjer strah postane endemičen. Tako Weingartnova opisuje primer veterana iz druge svetovne vojne, ki je pred drugimi na treningih in tekmovanjih sistematično dajal v nič svojega sina, ki je treniral atletiko. Kasneje, ko je resno zbolel, je sinu zaupal, kako ga je med vojno v enoti nadrejeni poniževal in ustrahoval. Prizadeval si je biti popoln, da bi preprečil oficirjeve

napade. Prav tako so ugotovili, da lahko med starši, žrtvami vojne, in njihovimi otroki pride do oblikovanja nevarne navezanosti;

- družinskih – ključni mehanizem prenosa travme je molk oz. tišina, ki ni samo odsotnost zvoka, temveč lahko posreduje številne pomene npr. ne tja; ne govori tega; ne dotikaj se; preveč; premalo; to boli; tega ne itn. Velikokrat starši nezavedno naredijo kompromis, tako da na enem »kanalu« povedo in na drugem skrivajo. Weingartnova opisuje primer ženske, ki je bila na ti. Kindertransportu. Ta je številne židovske otroke rešil pred smrtjo v koncentracijskih taboriščih, saj so jih prepeljali v Anglijo. To mater je kot šestletno deklico posvojila protestanska družina, vendar o tej izkušnji svoji hčerki ni nikoli povedala. Namesto tega so ji uhajala telegrafska sporočila, s katerimi je prenašala svojo bolečino na hčerko. Npr. ko se hčerka ni strinjala z njo, je zaledenela in ji rekla, da ne ve, kako srečna je lahko, da sploh ima mamo. Ali ko je ji je hčerka prinesla iz šole čestitko, ki jo je za osmi marec sama napisala in narisala, je sarkastično pripomnila, kako malo »Američani« vedo o mukah življenja. S takimi dvojnimi sporočili se psihoterapevti neprestano srečujemo in pomagamo pacientom, da dobijo več zavestnega nadzora nad pomeni, ki jih sporočajo;

- družbenih – tudi tu molk igra ključno vlogo pri medgeneracijskem prenosu travme in se povezuje s sramom in ponižanjem. Bolečina sramu je povezana z občutkom, da je z mano kot človekom nekaj hudo narobe. Če je molk inkubator za strah, je sram pomemben za prenos travme, ker je inkubator za maščevanje. Raziskave zadnjih desetih let pa kažejo, da je eden od osrednjih mehanizmov kolektivnega prenosa travme iz ene generacije na drugo – ponižanje. Čeprav ponižanje doživijo posamezniki, se lahko vgradi v strukturo socialnih odnosov, institucij ali v skupinsko identiteto odnosov med etničnimi in verskimi skupnostmi. V zvezi z ameriško okupacijo Iraka je tako napisal Talal Salman, urednik uglednega časopisa v Bejrutu: »Kakšna tragedija je zadela iraško ljudstvo. Ljudje morajo izbirati med bedo tiranije in bedo ponižanja vsled tuje okupacije.«

Seveda se k sreči iz generacije na generacijo prenašajo tudi viri in odpornost. Weingartnova poudarja, da se pravzaprav ne prenaša travma, temveč pomen, ki ga ljudje dajejo travmatskim dogodkom. Zato moramo biti psihoterapevti v vsakem posameznem primeru odprti in ob težkih življenjskih zgodbah ljudi ne smemo prehitro sklepati na patologijo, na to, da so ljudje nujno žrtve s hudimi posledicami. Pozorno moramo prisluhniti pomenu, ki ga ljudje dajejo potencialno travmatskim dogodkom in v mnogih primerih smo lahko pozitivno presenečeni, kako obrnejo težke življenjske okoliščine in dogodke sebi in bližnjim v prid. Na to so opozorile že prve raziskave o preživelih iz koncentracijskih taborišč v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja. Pri tistih, ki so ohranjali nepričakovano visoko raven zdravja in kvalitete življenja, je bil večji ti. »občutek koherence« (Antonovsky, 1997) in se je kazal skozi tri ključne dimenzije: njihovo življenje se jim je zdelo razumljivo, obvladljivo in smiselno.

Družbena bolečina

Tolle (2005) govori o »bolečinskem telesu« oz. bolečinskem jedru (Tolle, 2007), ko v sebi nosimo nakopičeno staro čustveno bolečino, ki pa ga lahko prenehamo krepiti, če prekinemo navado kopičenja in podoživljanja starih čustev. Tudi on poudari, da bolečinsko jedro ni zgolj individualne narave. Združuje tudi bolečino, ki so jo trpeli nešteti ljudje skozi zgodovino človeštva. To je zgodovina nenehnega plemenskega vojskovanja, zaslužnjevanja, plenjenja, posilstev, mučenja in drugih oblik nasilja. Pretekla bolečina še vedno živi v kolektivni duševnosti človeštva. Zakaj je npr. trpeče Kristusovo telo, katerega obraz je spačen od bolečin in krvavi iz nešteti ran, tako

pomembna podoba v kolektivni zavesti človeštva? Milijoni ljudi, zlasti v srednjeveškem obdobju, se z njo ne bi povezali tako globoko, če ne bi v njih nekaj odzvanjalo, in je ne bi nezavedno prepoznali kot zunanji prikaz njihove lastne resničnosti – bolečinskega jedra.

Tolle kot primer za izrazito kolektivno rasno bolečinsko jedro omenja Jude, ker so več stoletij trpeli zaradi pregona, in temnopolte Američane. Njihove prednike so nasilno pregnali in zajeli, jih s tepežem pokorili in prodali v suženjstvo. Ameriški gospodarski uspeh je temeljil na garanju štirih do petih milijonov temnopoltnih sužnjev. Trpljenje, ki so ga prestajali Indijanci in temnopolti Američani, ni ostalo omejeno na ti dve rasi, marveč je postalo del kolektivnega ameriškega bolečinskega jedra. Vselej je tako, da posledice kakršnegakoli nasilja, zatiranja ali surovosti utrpita tako žrtev kot povzročitelj nasilja. Kar storiš drugim, storiš sebi.

Pri nekaterih narodih na Bližnjem vzhodu, meni Tolle, je kolektivno bolečinsko jedro tako zelo vzdraženo, da ga znaten del prebivalstva skuša potešiti v brezkončnem in izčrpavajočem krogu povzročanja nasilja in prejemanja povračil, s pomočjo katerega se bolečinsko jedro nenehno obnavlja. V državah, kjer je bolečinsko jedro sicer težko, vendar ne več vzdraženo, so ljudje razvili nagnjenje, da bi postali neobčutljivi za kolektivno čustveno bolečino. V Nemčiji in na Japonskem se trudijo to doseči z delom, v nekaterih drugih državah z vsesplošnim vdajanjem alkoholu (ki pa ima lahko zlasti ob pretiranem zaužitju tudi nasproten učinek in tedaj zdrami bolečinsko jedro). Menim, da je otopevanje kolektivne bolečine z delom in alkoholom zelo razširjeno tudi pri nas.

Pogled skozi ključavnico in holokavst

Večji del svojega psihoterapevtskega izobraževanja in izpopolnjevanja v tujini sem opravil v Nemčiji, kamor od srede osemdesetih let naprej po večkrat na leto hodim na seminarje, kongrese, prakso (eno leto sem leta 1987 in 1988 kot štipendist specializant psihiatrije tudi preživel v Münchenu). Tako se nisem mogel (in se tudi nisem poskušal) izogniti spremljanju tega, kako se nemški kolegi in kolegice soočajo s svojo odgovornostjo, (so)krivdo, sramom in ponižanjem v zvezi z drugo svetovno vojno in še posebej s holokavstom. V skladu z Gregorčičevo pesmijo, sem »gledal po sveti«, a navsezadnje zato, da bi mi nemška izkušnja pomagala »pogledati v lastno srce«.

Ko von Foerster (1993) govori o izogibanju odgovornosti v hierarhično urejenih organizacijah, je prvo, na kar vedno znova pomislim in me že veliko let muči, namreč kako je »uspelo« nacistom izpeljati holokavst. V vsaki nekaj desetmiljonski množici ljudi je nekaj posameznikov, ki so brez vesti, in nekaj sadistov, ki v vojnih časih pridejo na svoj račun. Ampak holokavst je lahko izpeljalo le zelo veliko število vojakov, med katerimi je bila večina poprečnih ljudi. Kako lahko kaj takega »uspe« poprečnemu človeku? Kakšen salto mortale mora narediti v sebi, da utiša glas vesti in da lahko mirno spi? In kako se lahko kaj takega ponavlja, kar nas je spet tako od blizu pretreslo ob posnetkih iz taborišč, ki so nastala v času jugoslovanske vojne? Če se to lahko zgodi poprečnemu človeku, se lahko potem zgodi tudi meni?

S sodobnim filmom lahko bolj živo in neposredno kot kdajkoli vstopamo v zgodovino. Filmi o holokavstu se me vedno dotaknejo in pretresejo na poseben način. Tako kot sem se jokal ob Schindlerjevem seznamu, se nisem ob nobenem drugem filmu. Ko se npr. glavni junak zjoče, potem ko mu je uspel neverjetni podvig, pa si vseeno ni mogel oprostiti, ker bi lahko rešil še enega ali dva Žida več, če ne bi obdržal nekaj denarja zase. Ali pa film Priča groze, ki po resničnih dogodkih do skrajnosti izostri etične dileme zdravnice, porodničarke v Auschwitzu, ki

je delala proti osnovnemu načelu Hipokratove prisege in pomagala splavljati ženskam, da jim je reševala življenja pred pošastnim Mengelejem. Ni jim samo pomagala, ampak jih je nagovarjala in spodbujala k splavom. Nosečnice so bile namreč neuporabne za delo in po kriterijih taborišča primerne samo za Mengelejeve eksperimente ali za v krematorij. S svojim ravnanjem, ki je bilo etično glede na skrajne razmere, v katerih se je znašla, si je naložila ogromno občutkov krivde. Po vojni je zato padla v hudo depresijo in je bila na robu samomora. Nit smisla in s tem preživetja pa je našla tako (potem ko jo je zdravniška komisija po temeljiti preiskavi spoznala za nedolžno), da je pomagala rojevati otroke do svoje naravne smrti. Posvetila se je samo temu in večinoma delala zastonj, dobrodelno. Z vsakim otrokom, ki ga je pomagala spraviti na svet, se ji je odvalil en majhen delček bremena, ki si ga je naložila v taborišču.

Izbira oz. odločitev med stališčem udeleženosti in neudeleženosti včasih ne pomeni nič manj kot izbire med življenjem ali smrtjo, kar pokaže Costa Gavras v filmu *Amen*, ki ga je posnel po resničnih dogodkih. Pripoveduje o nemškem strokovnjaku za uničevanje mrčesa, ki je med drugo svetovno vojno postal esesovski oficir. Proizvodnja deratizacijskih sredstev je namreč strojno naraščala in odprla se mu je možnost lepe kariere, ko je postal vodja njihove proizvodnje za nemško vojsko. Njegovo začetno vero v sistem in naivnost so nadrejeni izkoristili in nenadoma je spoznal, da so ga vključili v projekt »končne rešitve«. Nekega dne so ga namreč odpeljali v eno od koncentracijskih taborišč. Esesovci so se v sproščenem vzdušju in smejoč sprehodili do ene od barak, kjer so bile plinske komore. V zidu so bile line. Rekli so mu, naj pogleda skozi. Nič hudega sluteč je prislonil oko. Kar je videl, ga je v trenutku sesulo. Zagledal je, za kaj uporabljajo plin, za katerega je mislil, da nemški vojski služi za uničevanje mrčesa. Esesovci pa so ga zadovoljni s tistim, kar so videli skozi line, prosili, naj jim svetuje glede »tehničnih izboljšav«. Načrtovali so namreč veliko povečanje »obratovanja«. Oficir, junak filma, pa je od takrat naprej doživljal silovito moralno stisko, saj so ga prizori umiranja ljudi v plinskih celicah globoko prizadeli. Ko sem gledal film, sem se v trenutku, ko je oficir pogledal skozi lino, spomnil prispedobe pogleda skozi ključavnico, ki jo je von Foerster uporabil za ponazoritev stališča neudeleženosti. Za oficirja po tem pogledu skozi lino stališče neudeleženosti enostavno ni bilo več možno.

Z nadčloveškim naporom se je v stiski, ko se mu je omajala vera v življenje in smisel bivanja, odločil, da bo sprejel vlogo »božjega očesa« (bil je globoko veren), ki bo vsa grozodejstva po taboriščih spremljalo, evidentiralo in jih poskušalo ustaviti. Tako je postal odgovoren za dobavo plina koncentracijskim taboriščem, hkrati pa si je celo vojno prizadeval, da bi preko katoliške cerkve, ki ji je v svoji čisti veri najgloblje zaupal, ustavil ali vsaj zmanjšal »proizvodnjo smrti«. Večkrat je tvegala lastno življenje in varnost svoje družine (imel je tri majhne otroke), ko je iskal stike s cerkvenimi dostojanstveniki (vključno s papežem v Rimu) in jim ponujal obsežno dokumentacijo z natančnimi podatki o celotnem sistemu koncentracijskih taborišč v upanju, da bodo ukrepali. Npr. se povezali z zavezniki, da bi le ti bombardirali transportne poti v taborišča, ki jih je do potankosti narisal. Žal do tega ni prišlo.

Leta 1937 je Vatikan v encikliki *Z veliko skrbjo*, obsodil nacizem. Pozneje so se v Vatikanu odločali za taktiko prikritega delovanja proti nacizmu, ker so se bali represije nad rimsko katoliško cerkvijo na okupiranih področjih, saj so bili nemški katoličani prve žrtve koncentracijskih taborišč. Kljub temu da so se nekateri škofje odkrito zoperstavili nacizmu, danes vemo, da Vatikan za to ni storil dovolj.

Film prikazuje oficirjevo etično bivanjsko držo, izjemen človeški napor, s katerim je zdržal notranjo razcepljenost, ko je po eni strani trkal na vrata Vatikana, in po drugi strani navzven igral vlogo lojalnega esesovskega oficirja do konca vojne. Še predno se je Nemčija uradno vdala, je

skupaj s podatki o veliki moriji, ki jih je stalno zbiral, prebežal k zaveznikom. V zaporu je napisal natančno poročilo o vsem, kar je vedel o taboriščnih smrti in kar je naredil, da bi to preprečil. Kljub temu so ga zavezniki obtožili, da med vojno ni storil vsega, kar je bilo v njegovi moči, da bi se postavil po robu. Moža je to tako prizadelo, da se je v celici obesil. Šele čez dvajset let so ga rehabilitirali. Njegovi podatki pa so bili ključni, da so po vojni zavezniki lahko spoznali pravi obseg holokavsta.

Vzporedna zgodba v filmu je zgodba o mladem duhovniku, sinu cerkvenega visokega funkcionarja, papeževega svetovalca. Mladi duhovnik in nemški oficir se spoprijateljita in globoko povežeta v skupnem prizadevanju za to, da bi informacije preko duhovnikovega očeta prišle do papeža, od katerega sta oba pričakovala ukrepanje v skladu s človeško vestjo in temeljnimi etičnimi vrednotami. Ko postane jasno, da papež proti holokavstu ne bo ukrepal, se duhovniku zruši vera. Namerno se izpostavi raciji, tako da ga skupaj z Židi ujamejo in pošljejo v koncentracijsko taborišče. Prijatelj oficir ga obišče v taborišču, ko mu nekako uspe organizirati njegovo izpustitev. Vendar duhovnik, ki je moralno strt in samo še senca človeka, njegovo ponudbo zavrne. Kot prostovoljec se je javil za delo v krematoriju, da je lahko vsak dan opazoval, kot je sam rekel, da boga ni. Pred koncem vojne umre in ga prav tako upepelijo v krematoriju.

Za nemškega oficirja bi lahko rekli, da je bil s svojo bivanjsko držo zgled za stališče udeleženi, ki ga je moral navzven skrivati, ker bi sicer plačal z življenjem. Kljub temu, da je veliko naredil proti holokavstu, pa se je vseeno čutil odgovornega (krivega). Ko so zavezniki pritisnili na to struno, bremena krivde ni vzdržal in je naredil samomor. Tudi duhovnik je za svoje stališče udeleženi v holokavstu dal največ, kar je lahko – svoje življenje.

Tudi če ne gre ravno za življenje in smrt, se je zahtevno odločiti za stališče udeleženi, kadar nas zabolj, kadar nam je neprijetno, zoprno. Ko nas nekaj ali nekdo prizadane, si težje priznamo, da smo soudeleženi, nočemo videti krožne organiziranosti odnosov. Težje vzamemo nase lastni delež, težje odkrijemo, s čim prizadevamo sami sebe. Takrat se je lažje izgovarjati, izogniti, potisniti, minimalizirati, projecirati, pogledati skozi ključavnico, kot da nas tam na drugi strani ni, pokazati s prstom na druge in pri tem pozabiti, da pravzaprav kažemo nase.

Mnogi (ali večina) nacistični zločinci so primer za stališče neudeleženi. Najbolj radikalno se je to pokazalo na sojenju Eichmannu. Filozofinja Hannah Arendt, ki je bila ena od poročevalk s sojenja, je doživela veliko razočaranje, ko je ugotovila banalnost tega zločinca. Pričakovala je namreč, da se bo Eichmann pokazal kot pošast. Eichmannove izjave pa so pokazale, da je bil običajen birokrat, zgolj »apartčik«, ki je učinkovito opravljal svoje delo – organiziranje transportov v koncentracijska taborišča. Rekel je, da je to počel, ker so mu nadrejeni ukazali, da naj to naredi... Prometnik pač! Tu se potrди von Foersterjeva (1993) misel, da »hierarhična zgradba mnogih institucij onemogoča točno lokalizacijo in s tem prevzemanje odgovornosti. V takšnem sistemu lahko vsakdo reče: 'Rekli so mi, naj to (X) storim.'«

Vprašanje sokrivde oz. soodgovornosti potomcev vojnih generacij

Če se s Schindlerjem, nemškim oficirjem, duhovnikom, porodničarko (čeprav je njen primer že bolj zapleten) kot gledalci zlahka identificiramo, če nam je Eichmannova banalnost jasna, pa je Bernhardu Schlinku v romanu Bralec (2001), katerega filmsko uprizoritev smo si lahko ogledali spomladi 2009, uspelo iti še nekaj korakov dlje v razgrinjanju »vprašanja krivde, tako kolektivne kot osebne, ter z njo povezanega sramu, sokrivde, vesti in odgovornosti« (Baumgartner, 2001). Tako v romanu kot v filmu (zahvaljujoč sijajni igri z oskarjem nagrajene Kate Winslet) sem se

ujel v fine mreže, ki jih je pisatelj kot pajek spletel okoli likov Hanne (za katero se v razvoju romana pokaže, da je bila paznica v koncentracijskem taborišču) in njenega dvajset let mlajšega ljubimca Michaela. Čeprav je opis njenega intimnega, ljubezenskega razmerja zaradi izjemne subtilnosti zame kot partnerskega in družinskega terapevta prava »poslastica«, pa je to le vrhnja plast (ali ena od plasti) romana. V tisto globlje, kar me je Schlink zapletel, pa je vprašanje (Hanne) krivde in (Michaelove) sokrivde.

Schlink nas zvabi, da moramo brez preprostega odgovora oz. rešitve na vprašanje krivde kot vrhovodci iskati ravnotežje med sočutjem in obsojanjem Hanne. Hanna ni ne hudič ne nedolžna, je čustveno zlorabljaljoča ni pa brezčutna, je neuka, a je bistra, ni razgledana, a kot goba vpija bisere literature, je nepismena, a je skoraj obsedena z besedami in se sama nauči pisati. Nič pošastnega ni na Hanni, njeni vzgibi so človeško razumljivi. Tako je tudi njen »osnovni greh«, odhod v kacet, del skrivanja glavne sramote njenega življenja – njene nepismenosti. To jo »vsekakor postavlja v drugačno luč, kot če bi postala esesovka iz lastnega prepričanja, še vedno pa ne opravičuje njene inertnosti ali celo indolence, v kateri je vztrajala skoraj vse življenje, čeprav bi se 'z energijo, vloženo v ohranitev svoje življenjske laži, lahko že zdavnaj naučila brati in pisati.« (prav tam)

Na sojenju Hanna v določenem trenutku preseneti predsednika sodišča z vprašanjem: »Kaj pa bi storili vi?« In ta ostane odprtih ust, brez odgovora, s čimer Schlink pokaže, da v kolikor se postavimo v vlogo sodnika generaciji, ki je aktivno sodelovala v drugi svetovni vojni, bomo pri analizi njihovega odločanja in ravnanja, v kolikor se bomo sočutno vživeli v posamezne zgodbe, slej ko prej prišli do podobne točke.

Z likom Michaela, ki je dvajset let mlajši od Hanne, usodne ljubezni svojega življenja, pa Schlink odpre vprašanje sokrivde in perspektivo »tako imenovane po-generacije, torej generacije po vojni ali po nacizmu ali po krivdi, katere starši so sodili v vrste 'storilcev, gledalcev in zatiskovalcev oči, dopuščevalcev in sprejemnikov nacističnih zločinov' in so se nato njihovi otroci, najkasneje v vročici študentskih gibanj konec šestdesetih, čutili poklicani, da se razglasijo za nekakšno avantgardo razsvetljenstva in jih privežejo na sramotišče, čeprav se 'človek srama ne znebi, tudi če s prstom kaže na krivce'. In ker je Hanna stara približno toliko kot Michaelova mati, zdaj dvajsetletna starostna razlika med njo in njenim ljubimcem nenadoma ne pomeni več zgolj različne spolne izkušnosti in zrelosti, temveč predvsem pripadnost dvema različnima generacijama, ki stojita na nasprotnem bregu, oziroma sedi ena na zatožni klopi, druga pa za sodnikovo mizo.

Stvari še dodatno zaplete dejstvo, da 'sodniki' celotno generacijo mečejo v isti koš, tako podaniške nacističnega režima kot upiralce in borce proti njemu, hkrati pa se ujamejo v past sokrivde, saj gresta 'ljubezen do staršev in zapletenost v njihovo krivdo nepreklicno z roko v roki.'... Že pri germanskih plemenih je veljalo, da postane pleme, katerega član je ubil pripadnika drugega plemena, pa ga njegovo pleme ni izobčilo, sokrivo za njegov zločin.« (prav tam) Tako Michael pravi, da je (so)»kriv, ker je ljubil zločinko«.

Počasi smo tako prišli do vprašanja, ki se ga von Foerster v svojem predavanju o etiki ne dotakne: Ali se z odločitvijo za stališče neudeleženi lahko dejansko izognemo udeleženi in s tem odgovornosti v drami življenja? Oz. če si zavestno dopovedujemo, da v določenih situacijah nismo udeleženi in da lahko gledamo nanje skozi ključavnico, kaj pa se dogaja na nezavedni ravni? Je zavestna odločitev dovolj, da tej odločitvi sledi tudi naše nezavedno?

Nezavedna udeležnost in totalitarizem

Odločitev med stališčema udeležnosti in neudeležnosti se še posebej izostri in je lahko za posameznika življenjsko usodna tudi v času totalitarizma. Bernard Stritih (1992) opozarja na leta 1952 objavljen članek Bruna Bettelheima o psiholoških koruptivnih vplivih totalitarizma (*Die psychische Korruption durch den Totalitarismus*; v *Erziehung zum Überleben*. München: Deutscher DTV, 1985), v katerem je prikazal destruktivne vplive nacističnega totalitarizma v hitlerjevski Nemčiji. Problemi, o katerih piše v tem članku, še zdaleč niso zgolj predmet zgodovine. O aktualnosti teme priča tudi dejstvo, da je bil članek še nekajkrat objavljen in leta 1979 uvrščen v zbirko esejev z naslovom »Preživetje in drugi eseji« (Surviving and Other Essays).

Avtor meni, da so totalitarni politični sistemi vtisnili usodno znamenje v evropsko kulturo našega stoletja. Za razliko od totalitarnih sistemov prejšnjih obdobj so moderne oblike totalitarizma mnogo bolj destruktivne, ker s pomočjo množičnih komunikacij in po vzvodih velikih organizacijskih sistemov lahko sežejo v vsak prostor - celo v privatno sfero in v družine. Na primeru hitlerjevskega pozdrava je Bettelheim pokazal, kako lahko tak vsiljeni zunanji znak postopoma poškoduje cele odnosne mreže. Ljudje, ki se niso strinjali s takim načinom pozdravljanja, so se kaj hitro znašli pred problemom, ali se izpostaviti represiji ali pa se prilagoditi zaradi osebne varnosti. A kako je lahko človek, ki se je prilagodil, ohranil svoje samospoštovanje? Kako so ljudje negovali prijateljske odnose, če se ni več vedelo, kdo pozdravlja »zares« in kdo zgolj na videz?

Res je bilo težko ohraniti samospoštovanje, celo v družini in pred lastnimi otroki. Nasprotniki režima so se pogosto znašli v nemogočem položaju, ko so sami sebe prepričevali, da njihovo vedenje (to je dvig roke v hitlerjevski podzrav) ni nič drugega kot zunanji znak ali celo komedija, a hkrati je marsikdo sam pri sebi lahko zaznal, kako mu pohaja samospoštovanje, ki mu je bilo nujno potrebno, da bi lahko vzdržal. Take samoprevare morda ne povzročajo posebne psihološke škode, če se zgodijo le poredkoma, če pa postanejo del vsakdanjega življenja, razjedajo vse odnose.

»Kakor smo pravkar ugotovili, sodobna totalitarna država za razliko od nekdanjih tiranij zahteva od posameznika spontano odobravanje in totalno prilagoditev celo v najbolj privatnih področjih življenja. Razmeroma enostavno je držati jezik. Mnogo težje je to, da mora človek sodelovati v družbenih procesih sistema, ki ga obsoja in se pri tem delati, kakor da bi se s tem strinjal...

Sedaj odkrivamo, da se korupcija v totalitarni državi širi ravno z upanjem, da si je možno ponovno pridobiti notranji in zunanji mir - notranji mir, ki nastane ob rešitvi težkih notranjih konfliktov in zunanji mir, ki korenini v občutku varnosti. A žal človek, ki je nasprotnik sistema, za ta mir plača zelo visoko ceno - izgubi avtonomijo, samospoštovanje, svoje človeško dostojanstvo. Veliko resnice je v izreku, da se mir, ki vlada v totalitarni državi, plača s smrtjo duše.« (Bettelheim, 1982, cit. po Stritih, 1992)

Torej je odgovor na vprašanje, ki sem ga postavil: zavestno dopovedovanje, da v situaciji, ki se redno ponavlja dlje časa, nismo udeleženi, nas pogosto ne zaščiti pred nezavednimi procesi, ki se odvijajo zaradi naše vpletenosti v dramo življenja.

Do ključnega premika v sočutju in razumevanju posledic totalitarizma in vojne v Nemčiji pa nisem prišel z gledanjem filmov in branjem romanov, ampak v živih stikih s številnimi nemškimi kolegi in kolegicami. Na tem mestu moram omeniti predvsem Petra Nemetscheka (2003),

družinskega terapevta iz Münchena, ki mi je ponudil štipendijo za izobraževanje za učitelja družinske terapije. Tako sem se od leta 1995 do 1998 vključil v triletno izobraževanje v skupino okoli dvajsetih nemških kolegic in kolegov.

Eno najpretresljivejših doživetij mojega življenja je bil petdnevni seminar rekonstrukcije družine, kjer smo za tri generacije nazaj raziskovali pomembne trenutke v zgodovinah naših družin. Bil sem ganjen nad tem, koliko trpljenja in gorja so v dveh vojnah preživeli dedki in babice, očetje in mame nemških kolegov in kolegic. In kako močni sledovi njihovih ran so se vtisnili vanje. Socialistično vzgojen v duhu filmov Kozara, Bitka na Neretvi, Sutjeska itn., kjer so bili Nemci prikazani kot karikature, ki vpijejo »Halt!« in streljajo vsepovprek, sem nenadoma zagledal drugo plat zgodbe – da so bili tudi Nemci žrtve nacizma in vojne in ne le agresorji. Tudi oni so plačali veliko ceno. Postal sem soudeležen v zgodbah družin kolegov in kolegic. Zlezle so mi pod kožo, za vedno. Tudi Petrova, saj je kot otrok (rojen je bil leta 1937) sudetskih Nemcev doživel begunstvo in zavezniške bombne napade.

Nepozaben je bil tudi trenutek, ko smo seminar rekonstrukcija družine za okoli dvajset slovenskih strokovnjakov in strokovnjakinj različnih pomagajočih poklicev pod Petrovim vodstvom leta 1999 ponovili v Sloveniji. Peter je želel, da se pred seminarjem uglasimo s slovensko polpreteklostjo z ogledom muzeja sodobne slovenske zgodovine v Tivoliju, tako da bi se na seminarju lažje vživeli v okoliščine, v katerih so živeli naši starši in stari starši. Ko smo stopili iz muzeja, kjer so nas pretresle predstavitve prve in druge svetovne vojne, nas je prosil, če se zberemo v krog in primemo za roke, ker nam želi nekaj povedati. Nenadoma so ga oblike solze in v presledkih je med hlipanjem lovil glas: »Kot Nemeč... se vam opravičujem ... za gorje,...ki so vam ga storili... moji rojaki.«

Nad njegovo nepričakovano človeško gesto smo bili presenečeni in ganjeni. Presenečeni zato, ker je bil Peter na začetku vojne leta 1941 star štiri leta in je bil kot tak po naših običajnih merilih samo žrtev vojne in ne agresor. Agresor je bil njegov oče, ki se je kot nemški vojak boril pri Stalingradu in se je po čudežu rešil po hudem trpljenju v ruskem ujetništvu. Posebno težo trenutku pa je dalo prav spontano čustvo nenadne globoke pretresenosti, ki je presenetilo tudi Petra samega. To ni bil stavek, ki bi ga rekla pamet, ampak se mu je trgal iz prsi, iz globoke bolečine. Takrat sem si to razlagal, da se je kot zelo odgovoren človek zavedal kolektivne krivde nemškega naroda. Šele danes, potem ko mi je Schlink pomagal razumeti, kako se v naše duše spletejo tanke niti sokrivde, pa si mislim, da mu je bilo težko tudi zaradi očeta.

Zakaj se nisem vrnila v Beograd

Nedavno je Slavenka Drakulić (2009) razburila srbsko javnost (Miočinović, 2009) s svojim člankom Zakaj se nisem vrnila v Beograd. Sedemnajst let že ni bila v Beogradu zaradi nelagodja, ki ga čuti v zvezi z odgovornostjo srbskega naroda za jugoslovansko vojno in v zvezi s tem, kako v Srbiji prevladuje zanikanje te odgovornosti. Tudi sam sem to neposredno izkusil, ko sem leta 2004 prvič znova obiskal Beograd, odkar sem tam služil vojsko leta 1983. Moj moralizirajoči del je to zanikanje, ki sem ga v pogovorih s srbskimi kolegi in kolegicami (na psihoterapevtskem kongresu Evropske zveze za psihoterapijo) takrat doživel, pogrelo. V jezi sem jim zabrusil, ko so poudarjali in vedno znova ponavljali, kako so bili žrtve bombardiranja sil NATA, da bi si želel, da bi NATO spustil bombe že veliko prej in s tem prej prekinil jugoslovansko vojno.

Vendar pa mi je Drakulićeva v svojem članku ponudila zahtevnejšo kost za glodanje, ko izpostavi vprašanje lastne odgovornosti in odgovornosti (svoje in moje) generacije, ki je bila rojena

po drugi svetovni vojni, za zločine, ki so bili storjeni pred rojstvom te generacije: »Čeprav so naši očetje med (drugo svetovno) vojno naredili veliko zločinov, niso nikoli govorili o njih. Ne krivim jih za to, ker so molčali – priča sem podobnemu molku po zadnjih vojnah na Hrvaškem, v Bosni in na Kosovu. Ampak krivim nas, ker jim nismo postavili pravih vprašanj, npr. najbolj preprostega in najtežjega od vseh: kaj si počel v vojni, oče? Na meni/nas je ležala odgovornost za raziskovanje njihovih opravičil in njihovega ideološkega tolmačenja zgodovine. Padli smo na izpitu zgodovine, ker tega nismo storili. Na meni/nas je ležala odgovornost, odgovornost naslednje generacije, da izvemo resnico o njihovi vojni, ki ni bila samo antifašistična vojna in komunistična revolucija – ampak je bila tudi državljanska vojna. Mi pa smo verjeli v uradno verzijo iz šolskih učbenikov, zato ker smo na ta način lažje živeli. Naše stališče do preteklosti je bil eden od razlogov, da je bilo tako lahko pogupati nove vojne v devetdesetih letih... Ne smemo molčati. Ne smemo ponavljati lastnih napak ali napak naših staršev. Vsi se moramo soočiti s preteklostjo. To je obveza vseh ljudi, ki niso bili priče vojne...« (Drakulić, 2009)

Kaj si počel v vojni, oče?

Če torej sledim vprašanju Drakulićeve – kaj si počel v vojni, oče?

Marca 1941 je diplomiral medicino v Beogradu in ga mesec dni pred nemškimi napadom zapustil. Kot zanimivost mi je povedal, da je pri bombardiranju ena od bomb padla tudi na študentski dom, kjer je stanoval. Potem ko si je nabral nekaj praktičnih izkušenj, je leta 1943 pobegnil iz Ljubljane v partizane in postal partizanski zdravnik v IX. Korpusu na Primorskem. Med drugim je tudi skrbel za transport ranjencev v bolnico Pavlo. Če sem ga kaj vprašal o vojni, je bil večinoma skrajno redkobeseden. Če malo karikiram, so bili njegovi odgovori: »Hvala, dobro!« Ko sem kot osnovnošolec moral napisati spis o svojem očetu, partizanu, sem ga seveda vprašal, če je kdaj streljal in če je koga ustrelil. Odgovoril mi je, da ne. Najbolj se mi je vtisnila v spomin prigoda, kako je neke zimske noči hodil z ranjenci in srečal kolono vojakov, ki so šli v nasprotno smer. Mirno so šli drug mimo drugega. Tako je bil utrujen, da se mu je šele kasneje posvetilo, da so srečali kolono nemških vojakov. Bil sem dodatno ponosen, ko sem v razredu to prebral in požel občudovanje. Bila je najboljša zgodba.

Po vojni je bil kot oficir JLA kirurg v beograjski vojaški bolnici. V petdesetih je izkoristil prvo priložnost, da je odšel iz vojske v civilno službo (kar je bilo takrat zelo težko). Seveda je bil tudi komunist, saj drugače nihče ni mogel biti vojaški oficir. Zanimivo pa je, da sem že kot otrok kot goba vpil pogovore, ki jih je imel na skupnih večerjih in večerih pri nas doma s prijatelji in znanci, v katerih je bilo polno kritike na račun komunistov, režima, samoupravljanja in celo Tita, ki je bil takrat v javnosti nedotakljiv in poveličevan kot bog. Ko so me kot najstnika na gimnaziji začeli vabiti med komuniste, sem bil seveda odločno proti, saj se mi je zdelo, da vem nekaj več, hkrati pa nisem vedel, kaj to več točno je. Nekaj skrivnostnega, nekaj, kar ni v redu, čeprav sem bil popolnoma politično naiven, s socialistično in samoupravno spranimi možgani. Ko so uvedli samoprispevek za spominski center Titu v Kumrovcu, sem na gimnaziji javno protestiral in oče se (me) je moral iti zagovarjat pred predstavnike oblasti. Ko je prišel domov, me je mehko (bil sem presenečen, ker sem pričakoval bolj trd prijem) in s par besedami (v svojem redkobesednem stilu) opozoril, da ni vredno, da zganjam tak hrup. Da bomo tistih par dinarjev dali, pa bo.

Ko so v začetku devetdesetih prišle na dan srhljive zgodbe in bolj jasni podatki o pobojih na Rogu in zločinih na Teharjih, se živo spomnim svojega razburjenja in jeze na očeta. Tokrat pa se ne bom dal na kratko odpraviti, sem se zaklel, ko sem ga vprašal: »Ali si vedel za to?«

»Ne,« je odgovoril.

Sledil je moj razburjeni monolog, oče pa je (kot običajno) potrpežljivo poslušal in šele ko je

odšel v drugo sobo, sem opazil, da se mi je spet izmuznil kot tolikokrat in da mi spet ni uspelo prebiti stene molka. Tik pred pomladjo 1993, star 77 let, je šel pogledat k sosedu, ki mu je na vrtu ponosno razkazoval, kako uspeva radič in druge vrtnine. Nenadoma se je zgrudil mrtev. Odpovedalo mu je srce. Umril je, kot si je želel – hitro, tako da ne bi bil bolan na stara leta nikomur v breme... Jaz pa sem se par let po njegovi smrti boleče zavedel, da mi je tudi ušel iz tega sveta tako, da nisva imela priložnosti za stik. Pred obličjem smrti se pogosto zgodi, da se otroci s staršem lahko srečajo bolj kot kdajkoli prej. Oče se mi je izmuznil tudi na tej točki.

Pogovor z očetom

Pomembno mi je prekiniti molk, ki skriva bolečino in me hromi in ki iz mene ustvarja pričo političnega nasilja, ki se je nakopičilo v zgodovini moje družine. Če bi se ta trenutek lahko pogovarjal z očetom, bi ga najprej povabil v kino na Bralca in nato na pijačo, kjer bi ga prosil, da se pogovoriva o njegovi in moji odgovornosti oz. soudeležnosti v narodovi bolečini. Če bi sprejel mojo ponudbo, bi mu v pogovoru povedal te glavne misli:

»Najprej bi se ti rad zahvalil. Velika, velika HVALA, da si šel v partizane. Ponosen sem, da si bil partizanski zdravnik. Ta ponos nosim s seboj in črпам iz njega pogum.

Imam tudi dobro novico. Odkar sva se zadnjič pogovarjala pred tvojo smrtjo, se je v zvezi s slovensko državljansko vojno in povojnimi poboji moja jeza nate precej pohladila. Prinesla mi je namreč dragocena spoznanja. Bila je pomemben odsek na dolgi poti, ki vodi k spravi s teboj in mamο, z našo družinsko zgodovino.

V jezi, ki je v veliki meri izhajala iz nemoči, sem s prstom kazal nate – kako si mogel dovoliti, da so komunisti počeli take stvari? Kako si lahko pristal na to, da so komunisti izrabili narodno osvobodilni boj za nasilno vzpenjanje na oblast? Kako da se nikoli ne morem s teboj pogovarjati o temnem madežu naše zgodovine, ki si jo sam doživel, o slovenski državljanski vojni? Kako si lahko postal član komunistične partije? Kako si lahko ne vedel za povojne poboje?

Ohladitev moje jeze nate pa ne pomeni, da se lahko izogneva vprašanju tvoje soudeležnosti v naši narodni drami in še bolj pomembno zame, vprašanju moje soudeležnosti ter bolečini, ki je s tem povezana.

Da, zdaj vem, oče, da tvoj molk moje bolečine ni olajšal, ampak jo je celo povečal in me zaznamoval kot pričo političnega nasilja, ki je med Slovenci tako močno omajalo zaupanje, da si od tega še nismo opomogli. Vem, da je težko govoriti o odgovornosti, celo krivdi katerih koli zmagovalcev, ne le komunistov. Lažje je govoriti o bolečini, ki so jo prizadejali poraženci, v tem primeru okupatorji, belogardisti in kolaboracionisti. O tem veliko vem in upam, da se nacistična in fašistična mora nikoli več ne ponovi. Zato se zdaj bolj usmerjam na delež bolečine, ki so jo v narodovo tkivo vrezali komunisti.

Vem tudi, da je narodova bolečina, ki je povezana z državljansko vojno, le del bolečine, ki se je prenesla od tebe name. Bolečina povezana z duševnim in telesnim zlomom tvojega očeta Antona se je zarezala vate, že ko si bil v najnežnejših letih. In tudi ta bolečina ima ozadje v napetosti med liberalci in klerikalci, saj Anton ne bi bil skoraj ustreljen in potem politično degradiran, če ne bi bil kot liberalec politično aktiven in ga ne bi iz zavisti oznanil klerikalni tekmeč za župansko mesto. Prav tako so po prvi svetovni vojni pristrigli peroti njegovega narodnostno povezovalnega družbenega delovanja in mu celo stregli po življenju fašisti. Anton je vse travme

požrl, potlačil globoko vase, tako da je shiralo njegovo telo in duša. Ker je bil vzgojen strogo, v špartanskem duhu, ni znal s čustvi in se v stiski ni znal odpreti in opreti na bližnje. Tako je pristal v depresiji. Ti si od njega prevzel v veliki meri prevzel njegovo čustveno zaprtost in distanco, povezano z globoko bolečino. Anton je tebi naložil težak kamen, ti si ga pa meni, sicer nehote in z najboljšimi nameni.

Z molkom me pred vprašanjem tvoje in moje soudeleženosti v narodovi bolečini povezani s komunističnimi zločini nisi zaščitil. V tem molku si zame postal del gledalcev, zatiskovalcev oči, dopuščevalcev in sprejemnikov komunističnih zločinov. V tem smislu si soudeležen in jaz tudi. Vem le to, da je neverjetno pomembno, da prekineva molk in zgradiva most med sedanostjo in tistim delom preteklosti, ki je boleč. Zato da bi lažje razumela in nosila boleče spomine.

Povabil sem te na Bralca zato, ker ti želim na ozadju tega filma sporočiti, da mi je Hanna pomagala k zavedanju, kako zapleteno je razumeti, kako si se ti znašel med komunisti. In Michael mi je pomagal, da sem se zavedel, da ko sem z jezo in obtožujočim prstom kazal nate, sem hkrati kazal tudi nase, saj je v mojem obtožujočem kriku bolečina moje soudeleženosti.

Hvala ti, oče, da me poslušáš. Breme tvoje soudeleženosti se v meni zmanjša, ko lahko o tem govorim. Govorim tebi, oče, in govorim v ta naš razcepljeni slovenski prostor z željo in prepričanjem, da ni druge poti za gradnjo prepada, ki ga je v našem narodu državljanska vojna tako poglobila.

Zdaj pa te prosim, da mi poveš, kaj se je dogajalo in kako si doživljal v tistih časih usodnih odločitev. Povej mi čim več, da se bom lahko vživel vate. Želim začutiti, kako ti je bilo, ko si se srečal z nerešljivimi dilemami, v katerih bi jaz morda še bolj izgubil glavo. Povej mi tako, da bi o tem lahko napisal roman, kot ga je Schlink, ali da bi o tem lahko posnel film. Pomagaj mi, da pridem do točke, kjer se mi bo zgodilo kot predsedniku sodišča, ko ga je Hanna presenetila z vprašanjem: 'Kaj pa bi storili vi?' Da bom ostal brez besed. Vendar bo tisto drugačen trenutek molka, kot je bil med nama do zdaj. To bo trenutek molka v stiku, sočutju in razumevanju. To bo tudi trenutek olajšanja, ki vodi v skromnost in ponižnost.

In pravzaprav ne vem, zakaj si postal komunist. Še danes imam vtis, da si vstopil v partijo bolj pod prisilo. Ali pa si tudi verjel v komunizem? Če si, koliko časa? Če nisi, zakaj nisi izstopil iz partije? Nisi izstopil, ker si se bal zase, morda tudi zame in za mamo? Zameriti se oblastem, je bilo nevarno, še posebno prva leta po vojni. Zdelo se mi je, da si se vsemu, kar je bilo povezano s politikom, poskušal izogniti. Ali to drži? Enkrat si mi rekel, da kot oficir JLA niti pomisliti nisi mogel, da ne bi bil član komunistične partije. Izstopiti iz partije je za oficirja pomenilo, kot bi dezertiral. Si se kdaj pokušal tudi bolj odprto konfrontirati? Kaj ti je pomenila moja kritičnost do komunizma? Ti je bila po tihem všeč? Saj me nikoli nisi nagovarjal ne v eno ne v drugo smer? Prosim, povej mi, kaj več tudi o tem.

Šele danes vidim, kako malo vem o tem, kaj se vse skriva za 'moj oče je bil komunist'. Tudi glede tega si bil tako zastrt in molčeč. Kot zdravnik si bil priljubljen, ker si bil deloven, skromen, nisi se potegoval za vodstvene položaje. Celo izogibal si se temu. Kreganje, glasno soočanje ni bilo v tvojem stilu. Torej kot vidiš, imam veliko vprašanj, preveč za en večer. Prosim, začni...«

Potem ko sem napisal ta del, sem bil presenečen nad intenzivnostjo doživljanja ob pisanju in nad številom vprašanj, ki so se porodila in ki jih žal očetu v živem pogovoru ne bom mogel več postaviti. Najin čas sva za tak pogovor zamudila. Postal sem tudi negotov, ali lahko kaj takega

sploh objavim in sem zato prvo verzijo članka dal v branje bližnjim, ki so me spodbudili, da naj nadaljujem. Okoli dva meseca potem, ko sem to napisal, sem dobil nepričakovano darilo oz. nagrado, ki me je potrdila v tem, da so lahko tudi taki navidezni dialogi smiselni, saj večajo mojo občutljivost in odprtost. Doživel sem namreč dragocene trenutke srečanja z 51-letno znanko in njenim očetom.

Drugorazredni državljani in državljanke

Znanka me je prosila, da naj kot psihiater pregledam sedeminsedemdesetletnega očeta, ker so se začele pojavljati blažje spominske motnje in se je oče ustrašil, da je to morda demenca. Najprej sta me povabila na kosilo v gostilno v lepem gaju. Bil je prijeten poletni sončen dan, sedeli smo zunaj in uživali v dobri hrani. V pogovoru mi je oče nenadoma rekel, da se je odločil, da bo do mene odkrit, ker drugače ne bom mogel dobro opraviti svojega pregleda. Ne vem, kdaj nas je nit pogovora odpeljala v preteklost, iz katere se je začela luščiti pretresljiva očetova zgodba. Vedel sem, da so očeta za dve leti zaprli, ko je bila znanka stara štiri leta in da jo je to boleče zaznamovalo za celo življenje, ker sva se o tem že pogovarjala. Vendar sem iz očetovih ust slišal zgodbo na nov način, tako da se me je globoko dotaknila.

Prvič je bil zaprt kmalu po vojni, ker je raznašal letake v podporo cerkvi. Ker je bil mladoleten, so ga zadržali za šest mesecev, vendar je bil od takrat na posebnem seznamu in pod posebnim nadzorom v smislu »te bomo že še dobili«. Poročil se je, dobil tri otroke, njegovi in ženini prihodki so bili majhni. Tako je za en mesec iz blagajne v službi vzel manjšo vsoto denarja, ker ga je doma zmanjkovalo za hrano, vendar je to povedal sodelavcu in celo pustil v blagajni list z izjavo o izposoji, saj je nameraval denar vrniti čez mesec dni. Sodelavec, za katerega se je kasneje ugotovilo, da je dejansko kradel, vendar za to nihče ni vedel, ga je prijavil in oče je bil obsojen na zapor. Sodelavec je hotel na ta način prikriti svoje kraje, vendar so ga kasneje odkrili. Očetov odvetnik je v ključnem delu razprave odšel iz dvorane, češ da ima še en primer, ki se je vzporedno dogajal v drugi dvorani. Sodnik je izrekel nepričakovano strogo in visoko kazen.

Dve leti je v začetku šestdesetih let v zaporu prestajal muke, o katerih še danes noče govoriti v podrobnostih. Samo za primer mi je povedal, da so njega in druge zapornike radi obešali za roke, ki so jih na hrbtu vpeli v lisice in popolnoma prekinili dotok krvi. Ko so pritisk popustili in se je kri začela vračati v roke, so bile bolečine neznosne. Ali pa ko so ga prebujali sredi noči in zasliševali, poniževali, mu grozili, da ga bodo ustrelili itn. Občutek sramu, krivde se je vtisnil tako v očeta kot tudi v znanko, ki je nato podelila doživetje iz peskovnika v času, ko je bil oče zaprt.

Ko se je stara štiri leta igrala z drugimi otroki in je prišlo do napetosti okoli lončkov in lopatic, ji je prijateljica, ki je bila otrok iz sosednje hiše, zabrusila – kaj boš ti, ko je tvoj oče v zaporu! Znanka je rekla, da ne bo nikoli pozabila trenutnega preobrata. Še malo prej samozavestna in zadovoljna v igri je doživela, kot da bi jo zadela strela. Pustila je vse in se osramočena umaknila: »Do danes se mi v različnih oblikah ponavlja podobno. Kot da bi se v času očetovega zavora vame vtisnil vzorec, ki se vedno znova ponavlja. Na nek način sem postala drugorazredna. To je hujše od lakote, ki sem jo doživljala v času očetove odsotnosti, ker mama ni mogla dovolj zaslužiti, da bi dostojno prehranjevala tri otroke. Hujše od okusa repe, ki je bila večkrat naša edina hrana in ki sem jo tako zasovražila, da sem raje ostala lačna. V trenutkih, ko bi se lahko pokazala kot uspešna, se umaknem ali popustim, ko bi morala v nekem konfliktu vztrajati, saj imam prav.«

Deset let po prestani kazni je očetov sosed popravljaj ograjo in oče mu je samoiniciativno prinesel nekaj lesa, ki mu je ostal in bi ga lahko koristno uporabil. Sosed pa mu je rekel: »Kje ste pa

to ukradel? Ukradenih stvari ne jemljem.« Podobnih ponižanj je oče še dolgo po prestani kazni doživel veliko.

Po demokratičnem prehodu so očeta v devetdesetih rehabilitirali, saj je šlo za politično obarvan proces. Na srečanje, kjer se je v veliki dvorani Cankarjevega doma njemu in številnim drugim političnim zapornikom opravičil Janez Janša, najprej ni hotel iti, pa si je v zadnjem trenutku premislil. Znanka je nato rekla, da ji je oče šele v zadnjih letih sem in tja povedal kakšen drobec o tem, kako mu je bilo v zaporu, vendar je hkrati dajal svoje trpljenje vedno znova v oklepaj: »Vedno sem pomislil, uboga moja žena in otroci, oni so najbolj trpeli, kaj jim bom še jaz govoril. Meni je bilo vseeno lažje kot njim!«

Po kosilu smo se odpeljali k očetu domov, kjer sem izpeljal poglobljen psihiatrični intervju in izvedel klinični test za oceno demence, o kateri ni bilo niti sledu. Pač pa se je pokazalo precej depresivnih in anksioznih znakov, zaradi katerih sicer že več let jemlje antidepressive in anksiolitike. Ko sem očeta vprašal, kako spi, je povedal, da se mu vsa leta, odkar je bil v zaporu, ponavljajo more, kjer npr. v paniki blodi po zapuščenem mestu. Žena je povedala, da pogosto v spanju kriči in klati z rokami, kot da bi se pred nekom branil. Večkrat jo je nehote močno udaril, da je imela modrice. Tudi ona jemlje uspavala in pomirjevala, odkar pomni. Pogosto cele noči prebedi, ko ima mož more.

Oče mi je tudi povedal, da se težko odpravi med ljudi, da se mora npr. prisilit, da gre na srečanja nekdanjih sošolcev. Ko se ne more spomniti kakšnega imena ali mu uide kakšna beseda, da se je ne more takoj spomniti, se počuti v trenutku manjvrednega. »Gotovo si mislijo, da sem neumen! Zato najraje ne bi šel več v družbo.« Tudi v pogovoru z menoj se mu je enkrat ali dvakrat zgodilo, da se ni mogel takoj spomniti neke besede. Pa sem ga spodbujal, da naj enostavno govori naprej in se bo beseda kmalu pojavila, kar se je tudi zgodilo. Ugotovila sva, da bolj kot se sekira glede drobnih motenj spomina, težje se spomni besed, in obratno, v kolikor zaupa, se beseda sama hitro pojavi. Rekel sem mu, da ima sijajno bister duh za svoja leta in da sem v urah, ki sva jih preživela skupaj, dobil vtis zelo inteligentnega, občutljivega in razgledanega človeka. Da pa lahko na ozadju njegove življenjske zgodbe lažje razumem, da se mu hitro vklopijo občutki manjvrednosti in da je izredno strog do samega sebe. Spodbudil sem ga, da večkrat podeli, kar doživlja, da se naj ne zapira vase.

Na koncu pogovora sem ga vprašal, če mu lahko povem še nekaj osebnega. V tistem trenutku se nama je spet pridružila tudi znanka, ki sem ji najprej na kratko poročal o rezultatih psihiatričnega intervjuja. Nato sem jima rekel, da sta mi dala veliko darilo. Da jima zavidam, da lahko govorita o očetovih izkušnjah vojne in povojnih časov. Da se lahko srečata v bolečini. Oče me je takrat pogledal z nezaupanjem. Zato sem jima povedal zgodbo o svojem očetu, o tem, kako me je protislovno obtežil s svojim molkom, s katerim me je hotel pred težo svojih spominov in pred lastno bolečino zaščititi. Oče je nato rekel, da je presenečen nad tem, koliko se je odprlo. Znanka ga je objela in rekla, da mu je hvaležna in da čuti posebno bližino do njega. Ko sem ga ob slovesu prijel za roko, sem se mu zahvalil za zaupanje in komaj zadržal solze. Imel sem občutek, da sem doživel del pogovora s svojim očetom, ki sem ga zamudil. Brez tega, kar sem napisal zgoraj dva meseca pred najinim srečanjem, pa dvomim, da bi prišlo do takega osebnega stika in zaupanja.

Vsi so nekako med seboj zvezani...

Moj glavni slovenski učitelj in mentor, Bernard Stritih, mi je veliko pomagal k boljšemu razumevanju molka mojega očeta kot dela odnosnega vzorca med bivšimi partizani na širšem ozadju

slovenske državljanske vojne in razcepa med leve in desne, med komuniste in klerikalce med in po vojni. Od leta 1983 pa do 2003 sem se mu pridružil v prostovoljskem projektu pomoči otrokom in mladostnikom, ki ga je vodil in razumel kot »beg iz institucij«, ki so dušile ustvarjalnosti, v »socialno konstitutivno akcijo« po Pirjevcu (1987), v kateri si za razliko od »socialno spremeni-jevalne akcije«, kjer gre za »medsebojno podrejanje, prilasčanje ali prilagajanje«, sodelavci v nekem projektu ali organizaciji (npr. člani delovnega tima, prostovoljci itn.) omogočajo »so-bit, to je sprejemajo drug drugega takega kot je.« (Stritih, Možina, 1992)

Nikoli ne bom pozabil, kako sem pozno popoldne 19. novembra 1988 prišel k Bernardu domov, da bi skupaj dokončala referat za psihoterapevtski kongres v Nemčiji. Ko sva opisovala vpliv slovenskega družbenega konteksta na naš prostovoljski projekt, sva si pomagala s Pirjevcom, ki je v svojem Dnevniku (1986) opisal srečanje vojnih tovarišev v Loškem potoku leta 1975. Pri Pirjevcu je v tem obdobju prihajalo do mučnega notranjega dialoga med njegovo izkušnjo partizanščine - ki je pomenila med drugim tudi srečanje s smrtjo, smrtnostjo in je obvezovala k resnemu odnosu do življenja - in med njegovo tedanjo izkušnjo institucionalne in širše družbene realnosti. Pirjevčev Dnevnik je zame izjemen dokument, ki izpričuje njegovo etiko udeleženosti.

Bolj kot se je stopnjeval pritisk takratnih političnih struktur v smislu ekskomunikacije in odstavitve Pirjevca iz družbenega in poklicnega življenja, bolj je to oživljalo njegov spomin na bivanjsko zavezujočo izkušnjo partizanščine. Po eni strani je bil neizbrisno čustveno povezan s tovarišijo preko vojnih spominov doživetij velike človeške bližine, po drugi strani pa ni mogel izdati svoje človeške biti tu in zdaj in si zatiskati oči pred tem, da je človeško dogajanje leta 1975 med starimi borci v slepi ulici. Tako je za ceno izgube prijateljske naklonjenosti svojih sicer njemu na nek način dragih tovarišev pokazal na tisto pomembno plat dogajanja med nekdanjimi partizani, ki je bila sicer potisnjena v nezavedno, neartikulirana, odpisana z uradno interpretacijo vojnih in nato vseh (izbranih) povojnih dogodkov:

»Vsi so nekako med seboj zvezani, a na nek čuden način... Niso zelo neposredni, nekam se skrivajo, zapirajo se v nekakšen oklep posmehljivosti in robotosti, rekel bi 'zajebanstva'. Kakor da bi imeli nekakšno slabo vest in drug v drugem iščejo napake. Sproščeni so samo ob nekakšnih neumnostih: kvantanje o ženskah, pogovori o hrani in pijači, o lovu - sicer pa si očitajo kar naprej in očitajo si za daleč nazaj. Drug drugega mučijo ob ne vem kako visokih heroičnih načelih in vzorih in ob teh nihče ne vzdrži, ob njih je možno vsakogar ponižati... Nobene resnične ekstatične skupnosti ni, in je ni mogoče oživeti. Zraven je tu seveda nekakšna politična previdnost... Nič zaupanja ni ostalo, vsaj ne na tem medsebojnem nivoju...To je morda najhujše: ravno ta večna podrejenost ideji, revolucionarna merila...

Nobenih misli, do nobenih misli ne pride, nobenih vedenjskih vzorcev, razen preprostega zaje-bavanja, ki morda deloma skriva neko nežnost, ki se je ljudje sramujejo. Tako je, kakor da nihče drugemu ne privošči tega, kar je dosegel...« (Pirjavec, 1986)

Ob branju teh zapiskov dobimo vtis o medsebojni komunikaciji ljudi, ki so v »svinčenih sedem-destih« krmarili usodo Slovenije. Ker se večina ni zavedala ujetosti v nenapisana pravila komu-niciranja, ki so vladala med njimi, so jih prav zato še bolj dosledno izpolnjevali. Za naju je bil zapis pomemben, ker je pokazal na vzorec medčloveških odnosov, ki sva ga srečala v podobni obliki v mnogih skupinah in ustanovah. Meni pa je ta opis prinesel tudi osebno olajšanje v odno-su do očeta v smislu zmanjšanja bremena njegove krivde. Nenadoma sem namreč začutil, kako je bil v svoji komunikacijski nerodnosti ujet v širši vzorec odnosne dinamike svojih tovarišev.

Zgodovina se ponavlja

Medtem ko sva z Bernardom vneto debatirala in pisala, je njegova žena gledala televizijo. Nenadoma naju je poklicala na direktni prenos iz Beograda. Novinar je komentiral: »Milijon ljudi se je na sotočju Save in Donave zbralo v protestu za Kosovo in za Jugoslavijo!« Množica je čakala na Miloševića, ki je zamujal (po preizkušenem receptu diktatorjev). Nato se je pojavil in množica je eksplodirala v ekstazi. Sledil je njegov govor. Začutil sem nelagodje v trebuhu. Strah. Rekel sem: »To sem pa že videl. Iste geste, drža, isti način govora kot Mussolini. In enak scenarij: pustiti množico, da čaka in nato se pojavi VELIKI VODJA in REŠITELJ...«

Ko sva se vrnila k pisanju referata, sem Bernardu pokazal tabelo (glej tabelo 1), ki sem jo sestavil tako, da sem iz Pirjevčevega Dnevnika izluščil ključne besede. Nenadoma sva zagledala povezavo med Pirjevčevim opisom delovanja socialističnega sistema in mitingom v Beogradu - socialno spreminjevalna akcija je znova prevladala nad socialno konstitutivno akcijo. Bil je pretresljiv trenutek.

Tabela 1

Odlomki iz Dnevnika Dušana Pirjevca 1974-76, ki označujejo delovanje sistema socialističnega samoupravljanja v sedemdesetih letih:

- *stalinistični birokratizem;*
- *samoupravna struktura: nepregledna, horizontalna, anonimna, prazna;*
- *likvidacija političnega sistema;*
- *partija ima absolutno oblast, moč;*
- *občutek manipuliranosti;*
- *vse se zatika, popolna indolenca;*
- *na mesto družbenosti je stopila družabnost, kar je oblika konca družbenosti;*
- *popolno brezpravje;*
- *princip - onemogočiti, ne pa fizično uničiti;*
- *dela kot smotrne in na nek način kreativne dejavnosti ni več;*
- *genocid duha, blokada, nemožnost delovnega projekta;*
- *socializem pri nas je vprašanje prehoda iz zaostalosti v tehniko (moderno tehnologijo) in sicer mimo demokratične revolucije;*
- *socializem pri nas je zelo drag in razsipen sistem, neinventiven, samouničevalen;*
- *popolna destrukcija jezika;*
- *nacija ni več prostor; mednarodnega prostora ni več - samo še prostor za zvezde in zvezdnitvo;*
- *politična previdnost, ni neposrednosti, skrivanje, nezaupanje, sumničavost, nič neposredno človeškega, samo podrejenost oblasti;*
- *identifikacija z vlogo, vloga spremenjena v bit;*
- *ni prostora za »človeka«, v totalitarni komunistični viziji je človek le abstrakten pojem;*
- *objektivno je to, kar je napredno, napredno je to, kar določa in odloča partija;*
- *javnost - socialnost - zgodovina niso več prostor nastajanja resnice;*
- *vrednote so nekaj banalnega, so samo še inštrument, vrednote so razpadle;*
- *poskusi institucionaliziranja partizanske izkušnje svobode; partizanščini je odvzeta miselno*
- *eksistencialna, duhovno - človeška dimenzija;*
- *sistem informiranja kontroliran, možnosti publiciranja skrajno kontrolirane in cenzurirane;*
- *argumenti, dejstva niso važni, nobenega vprašanja ali spraševanja, definitivni stavki, ni odpr-*

tosti za resnico, možnost mišljenja organizacijsko onemogočena;
 - *partija nima nobene teorije o kulturi in o umetnosti; kultura je puščena ob strani; ukinjena je humanistična inteligenca;*
 - *evforična ničnost, ki vendar drži pokonci cele regimente ljudi;*
 - *sistem korumpiranja mladih;*
 - *razbijanje tradicionalnih vrednot družine s celodnevno šolo;*
 - *utrjevanje in širjenje katoliškega verništva, poskus spremeniti družbo v laično cerkev;*
 - *idealizem se je prevesil v stalinizem, totalitarizem;*
 - *partija ni nikoli deklarirala svojega totalitarizma in diktature;*
 - *marksizem je le še sredstvo za identificiranje sovražnikov oblasti, je instrument socialno - zgodovinske moči;*
 - *ukinjeni, blokirani so procesi gojenja različnosti; porast ideologizacije, porast diamata, stalinizma; realiziranje koncepta za vsako ceno;*
 - *likvidacija privatnosti;*
 - *aseksualnost spolov;*
 - *ponižanja, medsebojna korupcija, samoponiževanje, čudna lahkotnost, nenavadna veselost, medsebojna nevoščljivost, zavist v tekmi za oblast;*
 - *popoln mir, popolna monolitnost, popolna urejenost;*
 - *definitivna nemožnost, zaprti horizonti.*

Družbeni kontekst molka, strahu, sovraštva, nasilja, sramu, ponižanja, bolečine in nezaupanja

Večino svojih kritičnih ugotovitev je Pirjevec oblikoval tako, da se nanašajo na širše celote. Ne govorijo torej o napakah določene politične skupine (npr. partije), ampak o pojavih v sistemu kot celoti. Če Pirjevec ugotavlja, da »dela kot smotrne in na nek način kreativne dejavnosti ni več«, to ne pomeni le, da neka skupina ali neka organizacija določene oblike dela onemogoča. Ta stavek pomeni nekaj mnogo bolj zaskrbljujočega: da so se v naši državi in družbi zgodile sistemske spremembe, ki so marsikaj oteževale in onemogočale: »Delo... pravni red... nacija... duhovnost... učinkovitost... človek... jezik... naprednost... javnost... socialnost... zgodovina... partizanska izkušnja svobode... spraševanje... kultura in humanizem... družinske vrednote... različnost...« Po drugi strani pa je marsikaj postalo mogoče: »Nepregledna horizontalna anonimnost... absolutna oblast partije... onemogočanje ljudi... genocid duha... modernizacija na mnogih področjih... identifikacija z vlogo... aseksualnost spolov... ponižanja... evforična ničnost... korupcija... enotnost... totalitarizem... mir...«

Družbeni kontekst, v katerem v svoji mali deželi opravljam psihoterapevtsko delo in v katerem se dogaja slovenska psihoterapija danes, je še vedno v veliki meri kontekst molka, strahu, sovraštva, nasilja, sramu, ponižanja, bolečine in nezaupanja, ki se vleče iz naše preteklosti in se jih kot pajčevin ni mogoče zlahka otresti. Sociologi pravijo (npr. Bernik, 1997), da bomo v bivših komunističnih deželah potrebovali nekaj desetletij za to, da se bo v teh družbah stabiliziral demokratični vzorec. Čeprav sta me poizkušala zavestno zaščititi pred težo hudih časov vojne in po vojni (mamina izjava!), sem jo z vsako celico vpil iz očetove (in tudi iz materine) države. In seveda sem jo vpiljal v socialnih stikih zunaj družine kljub čokoladnim prelivom samoupravne propagande.

Ko sem se v lastni terapiji poglobljaj v svoje otroške travme, sem odkril, da se poleg osebne in naše družinske dinamike v tej bolečini skriva še nekaj več. Nekaj, kar je še vedno prisotno tudi v

našem kolektivnem duhu, v naši družbeni matrici, in kar nas vleče k tlom in nam kviri odnose, npr. v delovnih timih, soseskah, lokalnih skupnostih. Nepredelana bolečina in teža, morda kolektivna krivda, ki nas razdvaja in sili k temu, da se gremo »viharje v kozarcu«, ko je čas, da bi se povezali, »vkup stopili«, kot bi rekel Trstenjak. Kdor poskuša v Sloveniji povezati večje število ljudi, speljati projekt, ki zahteva strnitev vrst za nek širši, nacionalni interes, bo gotovo trčil ob nekaj težkega, mučnega, razdvajajočega. Če poskušamo to kolektivno težo oz. krivdo interpretirati s pomočjo psiholoških teorij in jo lociramo v posameznikovo psihodinamiko, ob tem pa ne vidimo družbenega konteksta (kar psihoterapevti radi počnemo), naredimo več škode kot koristi.

Ko sem pred leti prebral Duhovno zgodovino Slovencev akademika Janka Kosa (1996), sem se zavedel, da se vleče razcep med ti. »svobodomiselno« in »katoliško« strujo v naši zgodovini že veliko stoletij. Obračun med rdečimi in belimi med drugo svetovno vojno (in po njej), naša državljanska vojna, je samo najbolj krvavo poglavje v tej dolgi zgodovini, naša največja katastrofa, kot pravi Kos. In kje smo po Kosovem mnenju glede tega danes?

»Za slovenski duhovni razvoj po letu 1990 se kot rezultat dosedanje duhovne zgodovine prikazuje znova konfliktno razmerje med katolištvom in svobodomiselstvom. Da bi se to razmerje dvignilo na raven, ustrezno moderni politiki, znanosti pa tudi filozofiji, bi bila nujna modernizacija tako katolištva kot svobodomiselnosti. In sicer takšna, da ne bi bil več mogoč njun retrogradni umik v nekdanjo obliko spora med katoliškim klerikalizmom in laicističnim antiklerikalizmom... Takšna modernizacija je šele stvar bližnje prihodnosti, kajti na obeh straneh je ob težnjah k modernejšim usmeritvam, ki bi ju lahko zbližale v ploden dialog in tudi v politično socialno sodelovanje, obstojnih dosti še čisto nasprotnih sil, ki zlasti na svobodomiselni strani kličejo v nov laicistični boj s slovensko Cerkvijo.«

Molk in izogibanje nas teže tega razkola ne bosta rešila. Kdor svoje zgodovine ne ozavešča, jo ponavlja. Stališče udeleženosti zame danes pomeni, začutiti se kot del drame naših očetov in dedov. Začutiti, kako globoko sem zarezan v njihovim molkom in nezaupanjem, koliko potlačene bolečine, strahu, sramu, ponižanja in jeze sem prevzel od njih kot štafetno palico. Dragi oče, z molkom me nisi zaščitil! Najti moramo druge načine, da bomo premoščali prepade v svojih dušah in stoletja trajajoče prepad v našem družbenem tkivu.

Ali lahko politika temelji na zaupanju in neguje neustrašnost, nežnost, radovednost, igro ter ustvarjalnost?

V času socializma oz. komunizma sem ob političnih temah zaprl televizor ali menjal program. Hkrati sem bil na svojih študentskih potovanjih po svetu večkrat presenečen, kako zagreto, vzneseno, ponosno in optimistično sem se v pogovorih z mladimi iz drugih dežel (npr. na postankih v youth hostlih) razgovoril npr. o samoupravljanju in neuvrščenosti, ko so me spraševali, kako je živeti v Jugoslaviji. Celo sam sebi sem verjel, ko sem npr. hvalil, da se od našega samoupravljanja lahko uči cel svet, saj je kapitalizem iztiril, da je naš Tito velik vodja tudi v svetovnem merilu, da bodo neuvrščeni pod njegovim vodstvom celemu svetu pokazali novo pot itn. Šele ko danes gledam nazaj, vidim, kako je bilo moje nezavedno prepojeno s samoupravno propagando. Da me izogibanje političnim govorom na televiziji in radiu pred njo ni zaščitilo.

V procesu osamosvajanja Slovenije pa je prišlo do ključnega preobrata v mojem razumevanju politike, saj sem jo doživel kot nekaj, kar je lahko tudi izpolnjujoče. Prvič v življenju sem z zanimanjem, s katerim sem prej gledal dobre filme, začel spremljati poročila po televiziji in radiu, brati časopise. Kako napeto je npr. bilo spremljati prenos seje komunistov iz Beograda, ko jo je

Kučan s slovensko delegacijo demonstrativno zapustil. Naenkrat je beseda v političnih govorih postala živa, smiselna, še posebno če je prihajala iz ust naših umetnikov, filozofov in znanstvenikov, ki so se aktivno vključili v politično življenje.

Nepozabno lepo mi je bilo na poletni psihoterapevtski šoli v Nomnju pri Bohinjski Bistrici od 15. do 18. avgusta 1991, kjer smo taborili na idilični jasi – okoli sto odraslih in trideset otrok (Stritih, Možina, 1992). Poleg domačih strokovnjakov iz različnih pomagajočih poklicev so prišli tudi gostje iz tujine. Zaradi izrednih razmer do samega začetka poletne šole nismo vedeli, ali jo bomo lahko sploh izpeljali. Nekateri tuji gostje so se ustrašili in so udeležbo odpovedali, a bolj pogumni so le prišli. Kakšen ponos sem doživel, ko sem ob otvoritvi poletne šole stal v velikem krogu vseh udeležencev na jasi ob robu gozda. Sredi kroga jambor in meni in Bernardu Stritihu kot glavnima organizatorjema je pripadla čast, da sva v skladu s taborniško tradicijo ob petju himne dvignila slovensko zastavo. Še tako rekoč svežo, popolnoma novo, NAŠO zastavo. Najprej smo se z minuto molka poklonili spominu kolega Janeza Svetine, ki ga je v Gornji Radgoni 26. 6. 1991 prerezal tankovski rafal, ko ga je hotel fotografirati. In nato smo za razliko od ustaljenega petja taborniške himne tokrat zapeli Zdravljico:

»Žive naj vsi narodi,/ki hrepene dočakat dan,/da koder sonce hodi,/prepir iz sveta bo pregnan.
Da rojak, prost bo vsak,/ne vrag, le sosed bo mejak.«

Kako globoko so segle v tistem trenutku te besede, da so jih hvaležno umivale solze. Solze ponosa in hvaležnosti, da sem lahko priča uresničenju tisočletnih sanj svojih prednikov. Končno smo samostojni, končno imamo svojo državo. Verjetno nikoli v naši zgodovini nismo bili kot narod za nekaj časa tako povezani kot v času osamosvajanja.

Predavanja in delavnice so potem potekala v posebnem vzdušju in veliko bogastva tistih dni smo ujeli v zborniku (Možina, 1992), ki mi je od vseh knjig in zbornikov, ki sem jim bil urednik, najbolj drag. Eden od vrhuncev poletne šole je bilo predavanje Tineta Hribarja o Postmodernizmu na Slovenskem (Hribar, 1992), ki ga je zaključil z mislimi o strahu, pogumu in neustrašenosti:

»Od Kocbeka naprej poznamo dilemo o strahu in pogumu. Kadar gre za strah in pogum, se bomo vedno odločili za pogum. Tako so nas učili, vsaj fante, da je treba biti pogumen. Kafka pa pravi – ne, strah ali pogum, je napačna dilema. Ne gre za nasprotje med strahom in pogumom. Ne gre za pogum, ampak za neustrašenost, ki vse prenese, z mirnim pogledom. Se ne ustraši, vendar pa ni slepo pogumna. Še doda: v mojem razredu v gimnaziji sta bila dva pogumna, ampak še tista dva sta kmalu po maturi naredila samomor. Kajti slepi pogum vodi v briskiranje življenja, v nespoštovanje sebe in drugih. Tudi v tej »naši« vojni, če to smemo tako imenovati, se je pokazalo, da dilema strahu in poguma ni odločilna dilema. Kajti le na podlagi neustrašenosti se lahko uveljavita tudi vztrajnost in neuklonljivost. Pogumnež se zaleti, pa se kmalu tudi umakne. Neustrašenost pa je tista, ki daje trdnost, vztrajnost in neuklonljivost.«

Bernard je k temu navezal misli antipsihiatra Giovannija Jervisa, da so ideali borbene discipline in brezpogojne predanosti ideji lahko nevarni za ustvarjanje novih oblik skupnega življenja. Nevarnost brezobzirne represije vseh čustev se kaže v izčrpanosti, delovni neučinkovitosti ljudi, nekreativnem mišljenju in notranji izpraznjenosti idej, ki ne morejo nuditi življenjske moči novim institucijam. Prebujanje revolucionarne zavesti z omalovaževanjem psihičnega doživljanja posameznikov pomeni po njegovem veliko napako. Sprašuje se, kako bi bilo možno »ponovno odkriti življenjski stil, ki bi omogočal razvijati nežnost, radovednost in igro... in to pod pogojem, da se te stvari ne bi oddvajale od politike, od soočanja z življenjsko stvarnostjo in od zavestnega

sodelovanja pri reševanju svetovnih problemov.« (Jervis, 1977, cit. po Strith, 1992)

Ob dolgoletnem (od leta 1983 do 2003) organiziranju in vodenju prostovoljskega, akcijsko raziskovalnega projekta pomoči otrokom in mladostnikom z različnimi psihosocialnimi problemi sem spoznal, kako je bila kvaliteta psihoterapevtskega dela z njimi neločljivo povezana s kvaliteto odnosov v timu sodelavcev in s kvaliteto organizacije celotnega projekta (Možina, 2000, 2002), ki se je razvil v majhno družbeno gibanje, v majhen potoček v velikem toku družbe. Kljub relativni majhnosti projekta, pa je bil zahteven, saj smo jemali v terapevtsko obravnavo prave »slovenske prvake«, npr. otroke, ki so bili zaradi svoje nasilnosti strah in trepet na šolah, neulovljivi za svetovalne službe in neobvladljivi v običajnih prostočasnih skupinah oz. projektih.

Pojem »politika« smo povezali s sodobnimi koncepti v teoriji organizacij in kibernetiki drugega reda (npr. model viabilne organizacije; Beer, 1989), kjer naloga vodje ni večanje moči, ampak negovanje viabilnosti (to je sposobnosti preživetja) organizacije oz. projekta, tako da skrbi za komunikacijo v okviru projekta ter med projektom in širšim družbenim okoljem. Kot pravi Jervis, negovanje nežnosti, radovednosti in igre ter ustvarjalnosti za nas nista bili ločeni od politike, ampak njeno bistvo.

Novi obrazi totalitarizmov – lahke konjenice in denarni prašiči

Po navdušenju ob našem mirnem prehodu v postkomunizem pa se je sredi devetdesetih let že začelo treznjenje. Komunistični časi so nas spremenili sistemsko in intimno, kot sem s pomočjo Pirjevca in drugih avtorjev prikazal zgoraj. Zato ni presenetljivo, da se je začelo kazati, da so stare strukture in komunikacijski vzorci precej bolj trdovratni do sprememb, kot smo mislili v osamosvojitveni evforiji in da bo prehod v bolj zrelo obliko demokracije trajal še desetletja. Vendar ta prehod ni samoumeven, lahko se obnovi tudi totalitarizem v novih preoblikah, na kar opozarja tudi Drago Jančar (1994) v eseju, ki ga je napisal na osnovi izjave Franceta Bučarja iz julija 1994: »Pri nas je v obstoječih razmerah nevarnost, ne razumite me narobe, fašizma, ali bolje rečeno totalitarnega sistema, zelo naglašena... Vlada želi pod nadzor dobiti RTV, plačilni promet, tožilstvo, skratka, vse to kaže na dejansko počasno rast totalitarnega sistema.«

Jančar v eseju omeni zgodbo o Egiptovskih loncih mesa, ki kaže na nostalgijo po starem gospodarju. Opozarja, da se pri nas to med drugim kaže v inertnosti in otopelosti javnosti, previdnosti, v (pre)majhni pripravljenosti za prelom s preteklostjo strahu, v cinični distanci, ošabnem samozadovoljstvu politikov, prihvataciji (pomemben je dodani h, s katerim opozarja na rakasto povečevanje grabežljivosti), golem pohlepu po oblasti in moči, pretiranem poudarjanju funkcionalizma in učinkovitosti brez etične in kulturne razsežnosti. Opozarja nas, da naj ne nasedemo glasnikom novega časa, ki vpijejo: »Pozabimo na preteklost, ukvarjajmo se s prihodnostjo. Pri tem pa mislijo na funkcionalno sedanost. Ki jo naglo spravljajo v svoj funkcionalni, pragmatični in prihvatacijijski red: čim prej proč z motečo preteklostjo, zdaj je nov čas. Tako govorijo oni, ki so se pripravljene novemu času odpreti s starimi idejami v glavi. Tem je treba reči: Ni. Ni nov čas. To je isti človeški čas, ki ga živimo, odkar vemo za Antigono in Sveto pismo. Nobeno preseganje ideoloških debat, nobena sprava ne pomeni pravice ali celo zahteve do pozabe zločinov in terorja totalnih sistemov.« (Jančar, 1994)

Že kar nekaj let nazaj me je pretresel dokumentarni film iz Južne Afrike, v katerem so prikazali posebna »sodišča sprave« za rasno nasilje, ki jih je uvedel Mandela. Ni šlo za prava sodišča in sojenja, ampak za soočenja storilcev (belcev) in žrtev (črncev). To so bili odprti procesi, ki so se jih lahko udeležili svojci in kdorkoli, hkrati so jih tudi snemali. Če so storilci pristali na sodelo-

vanje, niso bili kaznovani. Važno pa je bilo, da so bili pripravljene pred žrtvami, njihovimi svojci, publiko v dvorani in širšo javnostjo opisati svoja nasilna dejanja in zločine, poslušati izpovedi svojcev, očevidcev, žrtev (v kolikor so ostale žive) ter se tudi vsakemu in vsem javno opravičiti. Film je prikazoval neverjetne čustvene drame na teh procesih, tako pri žrtvah kot pri storilcih. Od ogleda tega filma se vedno znova sprašujem, zakaj kaj takega ni (bilo) možno pri nas? Ne vidim smisla v kazenskem sojenju storilcem povojnih pobojev, odgovornim za nasilje po zaporih (kot smo ga lahko pred kratkim videli v filmu o Angeli Vode), odgovornim politikom, ki so dajali ukaze in navodila za tako nasilje itn. Po drugi strani pa smo neverjetno otopeli in inertni, da o spravi sicer govorimo, a nismo nikjer ustvarili javnega prostora za dejansko delo na spravi, kot je to uspelo Mandeli.

In kako lahko prepoznamo nove totalitarizme v sodobnih preoblekah?

»Le pogledimo (zdaj velja že spomnimo se, op. M. M.) šarmantnega Jörga Haiderja in njegove brezhibne in strumne japijevske mladce.

Zasliševalsko sobo s slepečimi lučmi lahko tukaj pozabimo, ta je samo še v genetskem spominu. Novi totalitarizem bo nasmehljan in prijazen kot Berlusconi, lahko bo obračal pojme in ideje in sveži denar, kot naši mladi gospodje, novi totalitarizem bo imel zdaj leve, zdaj desne ideje, ne bo ga motila družba nazorskih nasprotnikov, zdaj mu bo prišla prav levičarska, drugič nacionalistična ksenofobija, družbe si pač ne bo izbiral, če mu lahko koristi. V njem bo parlament in svobodni tisk in svobodne pobude, seveda vse v določenih in obvladljivih in strogo nadzorovanih okvirih.

Novemu totalitarizmu bo ime: cinična distanca.« (prav tam)

Lani sem si v Drami ogledal Jančarjevo predstavo Lahka konjenica. Zame je to sijajna prispevka, ki mi je vzbudila živo sliko mladih japijev na konjih, ki jahajo v nezno lahkost bivanja brez vrednot in moralnih načel. Ti »denarni prašiči«, kot jih v predstavi v določenem trenutku imenuje Jančar, v poganjanju za denarjem, močjo in užitki razkrajajo svete prostore intimnosti in skupnosti, ko npr. uničujejo solidna podjetja, ki so se razvila iz dolgoletnega poštenega sodelovanja celih mrež ljudi (npr. goriški MIP).

Pot ustvarjalnosti in socialno konstitutivne akcije

Poleg kritike pa Jančar v eseju stalno tudi odpira pogled na drugo pot, ki jo imenuje pot ustvarjalnosti in ki vodi v dejansko demokratizacijo naše družbe. Tako npr. poda definicijo politike, ki se zame ujema s Pirjevčevo idejo socialno konstitutivne akcije, oz. je njeno nadaljevanje:

»Prehitro smo vsi skupaj pristali na to, da je politika zgolj servis za urejanje skupnih stvari. Zdaj je treba to preklicati. Politika ni ljubljanski mestni transport, ki nas prevaža tja in nazaj kot živino. Politika je stvar kulture, kot je to že zdavnaj pripovedoval Bojan Štih. Če ni kulturna in ustvarjalna, ni vredna počenega groša. Manj kot to: nič ni vredna. Politika kot stvar kulture je vzdrževanje, spodbujanje, omogočanje sistema vrednot in smisla. In smisel družbe ni njena političnost, pač pa kulturnost in ustvarjalnost. Politika je tukaj zato, da služi, ne pa da vtiskuje v zavest slehernega posameznika svojo posestniško naravo.« (prav tam)

Podobno mi je velikokrat ponavljal moj glavni tuji učitelj, Graham Barnes, da je za prevzemanje vodilnih vlog, v katerih si odgovoren tudi za politiko neke organizacije, najbolj pomembno služenje. Da je po Batesonu (1972) predstava o socialni moči v naši zahodni kulturi napačna epistemološka predpostavka, ki vodi v stopnjevanja tja do vojn. Predlagal je, da se aktivno izogibamo uporabi besede (socialna) moč. Da vodja nima večje moči, ampak samo večjo odgovornost in da med političnim in osebnim ni toge meje. Prav ta ideja, da je »politično osebno in osebno

politično« (Barnes, 2005), je bila zame še posebej spodbudna, kajti v času socializma smo se vsepovsod navzeli drže, da lahko prideš dobro skozi samo, če paziš na zasebni prostor kot edini varni prostor, v katerega se lahko umikaš pred politiko. Beseda politika mi je pomenila nemoč, da bi lahko vplival na pomembne odločitve (to sem npr. izkusil, ko sem se v osemdesetih kot študent angažiral v spontanem gibanju intelektualcev proti takratni šolski reformi, ki je bila sprejeta kljub večinskemu protestu), in nesmisel, saj se je povezala s praznim govoričenjem naših politikov.

Osebnostno je politično in politično je osebno

K spoznanju, da sem/smo v osebnem lahko političen/ni, pa mi je veliko pomagala tudi knjiga angleškega sociologa Anthonyja Giddensa *Preobrazba intimnosti* (2000), kjer z analizo samopomočnih gibanj prikaže, kako je v zahodnem svetu v drugi polovici dvajsetega stoletja na mikro ravni intimnih odnosov (ljubezenskih, prijateljskih, starševskih, terapevtskih, samopomočnih) prišlo do korenitih sprememb, ki kažejo na demokratizacijo medosebne sfere. Ko se v svojih intimnih odnosih vsak dan soočamo z zahtevnimi dilemami in sprejemamo zahtevne odločitve (npr. o zvestobi), kjer rešitve patriarhalnega vzorca ne delujejo več in kjer se vedno bolj zavedamo, da novih generalnih rešitev ne bo, hočeš ali nočeš sodelujemo v velikem vsakdanjem družbenem (socialnem) eksperimentu. Največji laboratorij za raziskovanje demokracije, demokratičnih odnosov so intimni odnosi, poudarja Giddens. Če se demokracije ne učimo v svojih osebnih, intimnih odnosih, jo bomo težko našli v delovnih in drugih odnosih in seveda velja tudi obratno. Dualistično razumevanje razlikovanja med osebnim in političnim je past.

Če sem lahko v političnem delovanju hkrati oseben in če sem v osebnem hkrati političen, pa pomeni, da sem izbral stališče udeležnosti, ki po von Foersterju (2009) s seboj prinaša odgovornost za odločanje o neodločljivih vprašanjih. Odgovornost je možna samo, če smo udeleženi. Ker na neodločljiva vprašanja ni pravih odgovorov (ker ni vnaprej postavljenega algoritma za njihovo reševanje), ampak smo pri izbiri odgovora svobodni, je ta odgovornost velika. Barnes nas opozarja na nevarnosti, če se pri odločanju naslanjamo na eno osebo, teorijo ali sistem:

»Večji del svojega življenja sem stal v prostoru med različnimi možnostmi. Na meji se lahko učimo, kako živeti z negotovostjo in nevarnostjo. In vendar, se moramo odločati. Odločanje nam ne preprečuje, da bi postali večdimenzionalno človeško bitje. Dobro vem, kaj pomeni biti vernik. In jaz ne verjamem v vere. Mislim, da je ena od najbolj nevarnih stvari, ki jih ljudje lahko počnemo, da smo popolnoma predani enemu sistemu ali teoriji ali osebi – enemu čemerkoli. Da bi se temu izognil, sem stalno poskušal ohraniti svojo psihoterapevtsko prakso filozofsko razgledano, sociološko utemeljeno in politično orientirano. S tem da imamo, na katerem koli področju že, več referenčnih okvirjev nam daje temelj za kritiko.« (Barnes, 2005)

Podobno kot Bernard me je Barnes učil, da psihoterapevt z eno nogo stoji v intimnem svetu dialoga s pacientom, z drugo pa v socialnem kontekstu, v družbi. Psihoterapevt, ki ni družbeno angažiran, informiran, udeležen, je po njegovem mnenju jalov, psihoterapija, ki ni odzivna na družbena dogajanja in spremembe, pa na stranpoti. Učinek psihoterapije je le v majhni meri odvisen od tehnik in metod dela, veliko bolj pa od psihoterapevta kot osebe, in od konteksta, v katerem poteka terapija. Če psihoterapija v družbi nima svoje avtonomije, kot je to npr. v Sloveniji, naj bo del tvoje poklicne dejavnosti, da si zanjo aktivno prizadevaš, vzemi stvari v svoje roke, prevzemi odgovornost za spremembe, ne čakaj, da ti kaj bo padlo iz neba, me je spodbujal.

Vodja, ki služi skupnosti

Sociologi pravijo, da je v nekem običajnem razvojnem loku človek okoli petdesetega leta na vrhuncu svoje kariere in socialnega vpliva in da je takrat posebno dragocen čas za politično delovanje, ki ga razumem v Jančarjevem smislu kot možnost, da nekaj ustvarim, prispevam k ohranjanju vrednot v skupnosti in s tem hkrati pomagam sebi, da ohranjam občutek smisla svojega bivanja. Otroci petdesetletnika ali petdesetletnice so že bolj ali manj samostojni, zagotovil/a si je materialno varnost (odplačal kredite) in določen standard, s solidnim delom je razvil/a kompetenco in si ustvaril/a dober pregled na svojem področju, se povzpел/a na vodilne položaje, podobno kot je to uspelo njegovi generaciji, tako da so mnogi znanci, sošolci, kolegi prav tako na vodilnih položajih, kar lahko izkorišča npr. pri povezovanju, lobiranju, mreženju itn.

V zadnjih letih me je življenje napelo na ta del loka. Sprejel sem nekatere odgovornosti, zahtevne vodilne vloge (npr. vlogo predsednika SKZP, vlogo vodje projekta fakultetnega študija psihoterapije) (Možina, 2006, 2007; Možina, Bohak, 2008), ki so me bolj doletele kot pa da bi jih iskal in sem jih bolj razumel kot služenje in dodatno garanje, manj kot večanje socialne moči in plezanje po hierarhiji. Hvaležen sem življenju za te nove izkušnje, čeprav sem se ob hudih naporih večkrat znašel na robu svojih psihičnih in fizičnih zmožnosti. Veliko sem se naučil o sebi, drugih in o socialnem, družbenem okolju, v katerem živim(o). Nisem le gledal skozi ključavnico, ampak sem spoznal, kaj pomeni biti udeležen v dialogu s predstavniki drugih družbenih skupin, ko predstavljam psihoterapijo kot avtonomno zdravstveno dejavnost in kot samostojen poklic.

Hkrati sem bolje spoznal dobre in slabe plati delitve psihoterapije na različne pristope. Dobre plati so bogastvo, ustvarjalnost in raznolikost psihoterapevtske scene, na kateri še vedno vznikajo novi in novi pristopi, slabe plati pa so rivalitete med pristopi, vrtičkarstvo, ki onemogočajo enoten nastop psihoterapije za uveljavljanje skupnih interesov, interesov psihoterapije kot celote, za uveljavitev psihoterapije kot samostojnega poklica in avtonomne znanstvene discipline v širši družbi.

Večkrat mi pride na misel primerjava z osamosvojitvijo Slovenije. Takrat smo res »vкуп stopili« in tudi različni politični akterji so za nekaj časa odložili svoje parcialne interese za veliki skupni cilj. Ko bi le v času, ko smo bližje kot kdajkoli zakonu o psihoterapevtski dejavnosti, ki bi nas postavil na družbeni zemljevid kot samostojen poklic, dejavnost in disciplino, psihoterapevti različnih pristopov za nekaj časa strnili vrste. Kljub temu da bo zakon prinesel tudi nekatere omejitve, ki jih zdaj ni. Tako kot se po osamosvojitvi Slovenije niso odprla vrata v raj neobvezujoče svobode, ampak v naporno svobodo, ki neprestano zahteva nove odločitve in odgovorno ravnanje. Pa vendar je samostojnost neprecenljive vrednosti.

Kako mi je biti v vodilnih vlogah? Zame to v skladu z načelom »politično je osebno in osebno je politično« velikokrat pomeni osebno izpostavljanje, tvegati sebe takega kot sem, ne pričakovati, da mi bodo ljudje hvaležni, delati na zaupanju in ne na moči, nositi samoto vodje, saj je vodja velikokrat projekcijsko platno za najrazličnejše projekcije (od idealizacij do demonizacij), ki jih ni možno reflektirati. Včasih mi v zahtevnih trenutkih pomaga prisposoda, da je biti v vodstveni poziciji podobno kot bi se povzpел visoko v gore, kjer je zrak redkejši. Namreč v teoriji skupinske dinamike dobro poznamo zakonitost, da so si člani skupine med seboj lahko bližji kot pa so do vodje. Lahko se med seboj veliko bolj negujejo. Če si vodja, si v skupini bolj osamljen, si na redkejšem zraku.

Redna izkušnja zenovske meditacije sedenja z odprtimi očmi in usmerjanja pozornosti na dihanje, ki jo negujem doma v tišini, mi je pomagala in mi pomaga. Še posebno na zahtevnih sestankih, kjer se odprejo konflikti in začnejo prevladovati monologi, medsebojni pritiski, namreč lažje ohranjam notranji mir in hkrati odprto pozornost navzven. Vračanje pozornosti na dihanje in zaznave sedanjega trenutka pomaga, da se ne odzovem prehitro ali preveč čustveno, ampak da boljše ujamem pravi trenutek, kairos.

Problem ni, kdo ima prav ali kaj je res, problem je zaupanje

V trenutkih, ko se mi je na napornih sestankih zdelo, da imam prav in ko so drugi mislili, da nimam, in so se začele stopnjevati napetosti, mi je velikokrat pomagal nauk kratke von Foersterjeve (2009) zgodbe:

»Imam dragega prijatelja, ki je odrasel v Marakešu. Hiša njegove družine je stala na cesti, ki je ločila židovsko od arabske četrti. Kot mladostnik se je igral z vsemi otroki, jih poslušal, kar so mislili in govorili, in spoznaval njihove povsem različne poglede na svet. Ko sem ga nekoč vprašal, kdo od njih ima prav, mi je odgovoril, da imajo prav oboji.

'Ampak to ni mogoče,' sem vztrajal na svojem aristotelovskem stališču, 'prav imajo lahko le eni!' 'Problem ni, kdo ima prav. Problem ni resničnost,' je odgovoril, 'problem je zaupanje.'«

Izguba zaupanja ljudi v politične strukture in druge velike institucije (vojska, cerkev, šolstvo, zdravstvo) ni samo slovenski, ampak zaskrbljujoč pojav v sodobnih družbah. Fukuyama (1999) navaja sociološke študije, ki kažejo na zmanjševanje radiusa zaupanja v sodobnih družbah. To pomeni, da ljudje vse bolj zaupamo le manjšim družbenim strukturam (lokalna soseska, majhna društva, timi, prijateljski krogi itn.), vse manj pa velikim sistemom. Nedavno je Obama tudi v meni prižgal upanje v možno revitalizacijo zaupanja v politika in politiko nasploh. Hkrati se pojav Obama ne bi zgodil, če se med Američani že pred njegovo izvolitvijo ne bi nekaj premaknilo v obratno smer urinega kazalca, ki teče nazaj k (za)upanju. Politika oz. politično delovanje, ki ne gradi na zaupanju, slej ko prej pade. Morda lahko to lažje razumemo, če upoštevamo, da je politično hkrati tudi osebno. Glede osebnih odnosov, posebno tistih, ki so nam najbližji, najpomembnejši, bi se gotovo strinjali, da v kolikor se ne gradijo na zaupanju in ga hkrati ne utrjujejo ali celo povečujejo, slej ko prej razpadejo. Meni tak način mišljenja, ki temelji na etiki udeležnosti, pomaga, da v svojem političnem delovanju ohranjam vero v politiko udeležnosti.

Epilog: negovanje stališča udeležnosti kot življenjske drže s poezijo in z meditacijo

Stališča udeležnosti ne dosežemo enkrat za vselej, ampak ga lahko le vedno znova dosežemo. Če smo vztrajni, ga lahko postopno razvijemo v temeljno življenjsko držo. To je zahteven in dolgotrajen proces, tudi zato, ker biti del drame sveta pomeni tudi trpeti. In kdo pred trpljenjem ne bi tudi zbežal, se mu izognil? To pa pomeni izogibanje stališču udeležnosti. Kdor izbira stališče udeležnosti kot življenjsko držo, se zato nujno sooči z vprašanjem, ki si ga je kot temeljnega postavil že Buda: Kako skozi trpljenje najti pot h globlji, neposredni povezanosti s seboj in vsem, kar nas obdaja?

Sodobna psihoterapija vedno bolj spoznava, kako pomembno je za terapevta razvijanje ti. čuječnosti (angl. mindfulness, nem. Achtsamkeit) (Černetič, 2005). Dobre besede, ki opisujejo podobno, so lahko tudi navzočnost, prisotnost, pozornost, sposobnost neposrednega stika s tu in zdaj. Na ta način se moderna psihoterapija vedno bolj približuje izročilu vzhodnih duhovnih tra-

dicij, npr. žena, oz. vedno bolj prepozna, da je že od samih svojih začetkov prav spodbujanje čuječnosti pri klientu ena njenih najpomembnejših značilnosti. Tudi v času delitve na različne psihoterapevtske pristope, se vedno bolj uveljavlja stališče, da je čuječnost skupni dejavnik, ki ne glede na pristop odločilno prispeva k učinku psihoterapije (Martin, 1997). Prepričan sem, da se bo kmalu nabralo tudi vse več znanstvenih dokazov, da z negovanjem čuječnosti lahko tudi povečujemo sposobnost empatije, sočutja in s tem držo udeležnosti.

Kako lahko torej v vsakdanjem življenju negujemo čuječnost in s tem držo udeležnosti? Kot bralec nikjer ne morem doživeti večje udeležnosti kot pri branju poezije. Ko se ob dobri pesmi odprem, me nagovori celega, me prevzame, očisti, tolaži, reši spon občutkov krivde, sramu ali strahu, mi posveti v temo mojih stisk, pomiri nemir, priključuje iz žalovanja za preteklim in iz skrbi pred prihodnostjo v ZDAJ. Ne morem si predstavljati, da bi se odrekel znanstvenemu načinu razmišljanja, a k širši bivanjski navzočnosti in čuječnosti me pesem povabi na poseben način. Pokaže mi v smer podzemne reke etike, iz katere se napaja jezik in ravnanje.

Zgoraj sem omenil, da mi je Bernard pomagal vstopiti v Pirjevčev svet, vendar mi je hkrati pokazal še drugi veliki svetilnik naše polpreteklosti, Edvarda Kocbeka. Pirjevec in Kocbek sta zame postala dva dopolnjujoča se navdihovalca. Tudi njuni življenjski zgodbi skupaj ustvarjata globino, v kateri lažje razumem slovensko polpreteklo zgodovino. Noben od njiju ni bil angel, oba sta si v težkih vojnih in povojnih časih umazala roke: Pirjevec kot eksekutor na komunistični strani, Kocbek s pristajanjem na nov red, ki je temeljil na komunistični ideji. Pa vendar se iz njunih življenjskih drž učim, kaj pomeni etika udeležnosti. Tudi to, kakšno veliko osebno ceno mora včasih človek plačati, da jo ohranja.

Ko Jančar (1994) zaključuje svoj esej s trditvijo, da temeljev nobene družbe ne postavlja politika kot zgolj funkcionalni servis, kot mestni transport, ampak ustvarjalnost, slišim v teh besedah odmev Kocbekovega glasu: »Pesniški ustvarjalec se spaja s čustvenim nemirom svojega časa. Nemir našega časa je v slabosti duhovnega občevanja, v pomanjkanju tišine in v površnem spoštovanju tekstov. Ne želimo si le manj hermetičnih del, ampak si želimo tisto nezaslišano stvar, da stvariteljska beseda priključuje navzočnost, kakor pravi Heidegger. Če beseda ni navzoča, je medčloveški svet nihilističen... Poezija ostaja izraz neukrotljive človekove težnje po svobodi... Kaže, da se človek ne zna več igrati, preveč je programiran in manipuliran. Igra pa je v bistvu neposlušnost, upor, preraščanje reda, tradicije, nasilja.

Kot ustvarjalec sem docela samostojen, nobena sila na svetu mi v tem ne sme ukazovati. Iz slehernega mojega nastavka more nastati vse, čeprav ne vem vnaprej, kaj bo nastalo iz mojega pisanja. To je moja usoda in moje bistvo, da živim v tem in iz tega. V tem je obsesena želja po komunikaciji, ljubezni, resnici in napredku.« (Kocbek, 1977)

Začel sem z Gregorčičevo pesmijo, naj zaključim s Kocbekovo. Saj če nas pesem odpre v širšo zavest, besede niso več potrebne. Molk, tišina je naraven odziv. Njegova pesem mi pomaga zaključiti moje tokratno potovanje, ki sem ga doživel ob pisanju tega članka, v polni tišini. Zgoraj sem omenil, da sem razvil navado meditativnega sedenja v tišini ob jutrih. Kako prijetno sem bil presenečen, ko sem odkril Kocbekovo pesem *Moje jutro*, ki govori o podobni bivanjski izkušnji, kot jo zaslutim tudi v mojih jutrih:

»Vse je zavešeno, bohotnost šumi kakor
dragoceno blago, nasičen veter se opoteka,
odpiram oči in medlim od omamne zrelosti.
Velika navzočnost se je zbrala v nepreglednem

redu in napolnjuje svet, blizu in daleč,
v sebi počiva, posluša družnost, ležeča
na zemlji, zrela, dognana in modra.

To je moje jutro: ne morem se vzdigniti,
ne morem se odtrgati, obstati moram in
čakati, sad med sadovi. Nikdo mi več
ničesar ne more prinesiti in dodati.
Mirnost me zadoščeno prepaja,
vem, podarjen sem samemu sebi,
zapiram oči, o žlahtnost bivanja.«

Opombe

Opomba 1) S področjem etike v psihoterapiji sem se bolj intenzivno srečal leta 2007, ko sem se kot predsednik SKZP znašel pred nujno nalogo: pripraviti vlogo za reakreditacijo SKZP kot nacionalne pooblaščené krovne organizacije v okviru Evropske zveze za psihoterapijo (European Association for Psychotherapy = EAP). Eden od pogojev za reakreditacijo je bil, da smo vse članice EAP morale uskladiti svoje etične kodekse z novim Etičnim kodeksom EAP, ki je bil sprejet julija 2002 (EAP, 2002). Če uporabljamo Wittgensteinovo razlikovanje med etiko in moralo, gre za moralne kodekse. Izpolniti je bilo potrebno tudi zahteven vprašalnik, tako da sem moral preštudirati kar precej zakonskih predpisov in raznih pravnih dokumentov, ki urejajo področje etike oz. morale. Skupaj s pravnikom Juretom Srhojcem in Jankom Bohakom smo nato pripravili novo verzijo Etičnega kodeksa SKZP (SKZP, 2007) in Pravilnika častnega razsodišča SKZP (SKZP, 2007), ki sta bila septembra 2007 na skupščini SKZP tudi sprejeta. Eno glavnih sporočil novega kodeksa je, da mora vsako psihoterapevtsko strokovno združenje nuditi svojim članom ti. etično podporo in ne le izvajati sankcij ob kršitvah etičnega kodeksa. Cilj študijskih dnevov SKZP na Rogli 2009 je bil prav ta podporni vidik – spodbuditi pogovore in razmišljanja o etiki nasploh in seveda še posebej o profesionalni etiki psihoterapevtov. V Sloveniji je namreč na tem področju še velika bela lisa.

Opomba 2) Leta 2008 sem postal član delovne podskupine za pripravo Etičnega kodeksa psihoterapevtov Slovenije skupaj s klinično psihologinjo in psihoterapevtko Polono Matjan Štuhec in pravnico Ireno Kosovel Podgornik. Naše delo poteka v okviru Delovne skupine Ministrstva za zdravje za pripravo osnutka Zakona o psihoterapevtski dejavnosti, ki mora poleg osnutka zakona pripraviti tudi podzakonska besedila, med njimi etični kodeks (Možina, Bohak, 2008). Etični kodeks SKZP in EAP je celovit dokument, ki zajema naslednja področja oz. poglavja: odgovornost, kompetentnost, moralni in pravni standardi, zaupnost, dobrobit pacientov, poklicni odnosi, stiki z javnostjo, tehnike ocenjevanja (assessment) in raziskovanje. Je dobra orientacija in podaga za pripravo Kodeksa poklicne etike psihoterapevtov Slovenije.

Opomba 3) V začetku devetdesetih sem prevedel von Foersterjevo predavanje Etika in kibernatika drugega reda (von Foerster, 1993, 1994), ki vse od takrat ostaja na seznamu desetih zame najpomembnejših tekstov, ki sem jih prebral v življenju. Ne vem več, kolikokrat sem ga prebral, pa me še vedno nagovarja s svojo svežino, jasnostjo in globino. Leta 2005 nam je služil kot izhodišče, da smo za Časopis za kritiko znanosti pripravili blok o stališču udeleženosti v znanosti (Kordeš, 2005; Šugman Bohinc, 2005), s tem da sva z Leonido Kobal napisala prispevek o stališču udeleženosti v psihoterapiji (Možina, Kobal, 2005). Na moje veliko veselje je prevod dočakal ponovno objavo v Kairosu (von Foerster, 2009), ko se navezuje na temo Študijskih dne-

vov 2009 Slovenske krovne zveze za psihoterapijo (SKZP), Etika v psihoterapiji.

Literatura

- Antonovsky, A. (1997). *Salutogenese: Zur Entmystifizierung der Gesundheit*. Tübingen: DGVT Verlag.
- Barnes, G. (2005). The Political Is Personal and the Personal Is Political. *The Script, International Transactional Analysis Association*, Vol. 35, no. 3, pp. 1, 6, 7.
- Bateson, G. (1972). *Steps to an Ecology of Mind*. New York: Ballantine Books.
- Baumgartner, S. (2001). Knjiga naj bo sekira zamrzlemu morju v nas. V Schlink, B. Bralec. Ljubljana: Cankarjeva založba: 163-181.
- Beer, S. (1989). The Viable System Model: its provenience, development, methodology and pathology. V: Espejo, R., Harnden, R., eds. *The Viable System Model*. New York: Wiley, 1989, 11-38.
- Bernik, I. (1997). Dvojno odčaranje politike. Ljubljana: Znanstvena knjižnica. Fakulteta za družbene vede.
- Bohak, J. (1999). Ljubezen je otrok svobode. *Znamenje*, leto 29, št. 1-2: 94-103 in št. 3-4: 70-80.
- Černetič, M. (2005). Biti tukaj in zdaj: čuječnost, njena uporabnost in mehanizmi delovanja. *Psihološka obzorja*, 14, 2: 73-92.
- Dolenc, J. (1989). Simon Gregorčič. Ljubljana: Partizanska knjiga. Str. 144
- Drakulić, S. (2009). Zašto se nisam vratila u Beograd. <http://www.politika.rs/rubrike/Kulturni-dodatak/Zashto-se-nisam-vratila-u-Beograd.lt.html>
- Evropska zveza za psihoterapijo. Etični kodeks EAP. Spletna stran SKZP: <http://marela.uni-mb.si/skzp>
- Foerster, H. von (1993). Ethik und Kybernetik Zweiter Ordnung. *Psychiatria Danubina*, 5: 33-46.
- Foerster, H. von (1994). Etika in kibernetika drugega reda. V: STRITI, Bernard (ur.). *Prispevki za študij socialnega dela*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Foerster, H. von (2009). Etika in kibernetika drugega reda. *Kairos- Slovenska revija za psihoterapijo*, letn. 3, št. 1/2: 11-18.
- Fukuyama F (1999). *The Great Disruption*. New York: The Free Press.
- Giddens, A. (2000). *Preobrazba intimnosti*. Ljubljana: cf.
- Gregorčič, S. (1969). *Mojo srčno kri škropite*. Ljubljana: Prešernova družba.
- Hribar, T. (1992). Postmodernizem na Slovenskem. V Stritih, B., Možina, M. (1992). *Avtopoeza: procesi samoorganiziranja in samopomoči*. *Soc Delo* 1992; 31: 118-129.
- Jančar, D. (1994). *Egiptovski lonci mesa*. Ljubljana: Mihelač.
- Kocbek, E. (1977). *Zbrane pesmi*. Ljubljana: Cankarjeva založba. 2. del: 242.
- Kordeš, U. (2005). Znanost s stališča udeleženosti. *Čas. krit. znan.*, letn. 33, št. 221, str. 206-221.
- Kordeš, U. (2009). Naslednji korak. Članek v pripravi za objavo.
- Kos, J. (1996). *Duhovna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Lambert, M. J., Barley, D. E. (2002): Research Summary on the Therapeutic Relationship and Psychotherapy Outcome. V J. C. Norcross (ur.), *Psychotherapy Relationships That Work – Therapist Contributions and Responsiveness to Patients*. Oxford: Oxford University Press.
- Martin, J. R. (1997). Mindfulness: A Proposed Common Factor. *Journal of Psychotherapy Integration*, 7, 4: 291-312.
- Možina, M., ur. (1992). *Avtopoeza: procesi samoorganiziranja in samopomoči*. *Socialno Delo* 1992. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Miočinović, M. (2009). Istorija kao privatno vlasništvo. <http://www.politika.rs/rubrike/Kulturni-dodatak/Istorija-kao-privatno-vlasnistvo.lt.html>.

- Možina, M. (2000). »Črne luknje«, samopomoč in osebnostna rast prostovoljcev. V: Martelanc, T., Samec, T. (ur.). *Prostovoljno delo včeraj, danes in jutri*. Ljubljana: Slovenska filantropija, Združenje za promocijo prostovoljstva: 57-74.
- Možina, M. (2002). Samoorganizacija in sodelovanje. V: Detela, A., Gams, M., Repovš, G., Ule, A. (ur.). *Kognitivna znanost: zbornik C 5. mednarodne multi-konference Informacijska družba*. Ljubljana: Institut Jožef Stefan: 89-92.
- Možina, M., Kobal, L. (2005). Razvijanje stališča udeležnosti v psihoterapiji. *Časopis za kritiko znanosti*, 33; 221: 195-205.
- Možina, M. (2006). Slovenska psihoterapija na prelomnici. *Dialogi*, letnik 42, št. 9: 15-29.
- Možina, M. (2007). V Sloveniji se je začel fakultetni študij psihoterapije. *Kairos- Slovenska revija za psihoterapijo*, letn. 1, št. 1/2: 83-97.
- Možina, M., Bohak, J. (2008). Na poti k slovenskemu zakonu o psihoterapevtski dejavnosti. *Kairos – Slovenska revija za psihoterapijo*, zvezek 2, št. 3-4: 119-142.
- Nemetschek, P. (2003). »Ko bom velik-a!« Vsakdanji trans in družinskoterapevtsko delo z otroki in starši. V: Bohak, J., Možina, M., ur. *Kaj deluje v psihoterapiji: novejša raziskave njene uspešnosti. Zbornik prispevkov 2. študijskih dnevov Slovenske krovne zveze za psihoterapijo*. Maribor: Slovenska krovna zveza za psihoterapijo: 181-200.
- Pirjevec, D. (1986). *Dnevnik*. Nova revija, 5: 7-62.
- Pirjevec, D. (1987). Radikalizem in revolucionarnost. *Nova revija*, 6, 1478-1482.
- Schlink, B. (2001). *Bralec*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Slovenska krovna zveza za psihoterapijo. Etični kodeks SKZP. Spletna stran SKZP: <http://marela.uni-mb.si/skzp>
- Slovenska krovna zveza za psihoterapijo. Pravilnik častnega rabsodišča SKZP. Spletna stran SKZP: <http://marela.uni-mb.si/skzp>
- Stritih, B. (1992). Skupinsko delo v procesu psihosocialne pomoči: Razvijanje obravnavnega modela in sistemsko-teoretska analiza. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Stritih, B., Možina, M. (1992). Avtopoeza: procesi samoorganiziranja in samopomoči. *Soc Delo* 1992; 31: 18-73.
- Šavli, A. (1985). Anton Možina (1866-1927). V Benko S in drugi (ur.). *Brje – sončna vas vipska*. Brje: Prosvetno društvo Anton Možina: 17-19.
- Šugman Bohinc, L. (2005). Epistemologija podpore in pomoči. *Čas. krit. znan.*, letn. 33, št. 221, str. 167-181.
- Tolle, E. (2005). *A New Earth*. New York: Dutton.
- Tolle, E. (2007). *ZDAJ! Resnično tvoj je samo ta trenutek*. Kranj: Ganeš.
- Van der Kolk, B. A., McFarlane, A., Weisaeth, L. (1996). *Traumatic Stress: The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body and Society*. New York: Guilford Press.
- Weingarten, K. (2004). Witnessing the effects of political violence in families: mechanisms of intergenerational transmissions and clinical interventions. *Journal of Family and Marital Therapy*, Vol. 30, No. 1, 45-59.
-